बोलीसमृद्ध

मराठी

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

बोलीसमृद्ध मराठी

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

बोलीसमृद्ध मराठी

लेखक: प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

पत्ता : स्नेह ब – १७, पोंदार रुग्णालयासमोर, डॉ. ॲनी बेझंट मार्ग, वरळी, मुंबई – ४०००३०.

चलभाष क्रमांक : ९९८७४६६४६७

ई-टपाल पत्ता : Sameer.vairagi@gmail.com

ISBN Number- 978-93-5937-792-6

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : ७ सप्टेंबर २०२६

छापिल प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. ३५०/- फक्त
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी ९९८७४६६४६७)

लेखक परिचय

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी,

सहायक प्राध्यापक आणि
विभागप्रमुख(मराठी),

राजपत्रित अधिकारी(म.शि.से.), गट -अ,

महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसूफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी(पूर्व),

मुंबई - ४०००६०.

शिक्षण : एम.ए., बी.एड.,

एम.फिल.,

नेट(जेआरएफ), सेट,

वृत्तपत्रपदविका,

भगवद्गीता पदविका,

मोडी लिपी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम,

भारतीय ज्ञान परंपरा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम.

अर्पणपत्रिका

बोलीसमृद्ध मायमराठी भाषेस सादर समर्पित

मऱ्हाटी भाषासुंदरी

जैसी दीपांमाझि दिवटी। कां तिथींमाझि पूर्णिमा गोमटी।
तैसी भाषांमध्ये मऱ्हाटी । सर्वोत्तम।।१।।
जैसी सरितांमध्ये गोदावरी। कां पर्वतांमधे रत्नगिरी।
तैसी भाषांमध्ये साजरी। मऱ्हाटी पै।।२।।
हरळांमध्ये रत्नकिळा। कां पुष्पांमध्ये कमळ।
तैसी भाषांमध्ये सोज्वळ। शोभिवंत दिसे।।३।।
दुर्गाविरि शोभे चरी। कां मुक्ताफळे शोभती हारी।
तैसी शोभे भाषांमाझारी। मऱ्हाटी पैं।।४।।
तीर्थांमध्ये काशी। व्रतांमध्ये एकादशी।
भाषांमध्ये तैशी। मऱ्हाटी शोभिवंत।।५।।
परिमळांमध्ये कस्तुरी। कां अंबरामध्ये शंबरारी।
तैसी मऱ्हाटी सुंदरी। भाषांमध्ये।।६।।

संत ज्ञानेश्वर

अनुक्रमणिका

दक्षिण महाराष्ट्रातील मराठीच्या बोली

१५. कोल्हापुरी बोली

१६. चंदगडी बोली

१७. बेळगावी बोली

पश्चिम महाराष्ट्रातील मराठीच्या बोली

१८. पुणेरी बोली

१९. सोलापुरी बोली

मराठवाड्यातील मराठीच्या बोली

२०. मराठवाडी बोली

मराठीच्या इतर बोली

२१. ज्युदाव मराठी बोली

२२. नंदभाषा

२३. नारायणपेठी बोली

२४. तंजावुर मराठी

या पुस्तकात समाविष्ट केलेली माहिती आणि विचार हे लेखकाच्या अभ्यास आणि संदर्भ ग्रंथ ह्यांवर आधारित आहेत. या पुस्तकाचा मुख्य उद्देश वाचकांना माहिती देणे हा असून, या पुस्तकातील माहितीची अचूकता आणि सत्यता तपासण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले गेले आहेत. तरीही, **मुळातच हा विषय एका महाकोशाचा असल्याने** ह्या माहितीत अपुरेपणा, मानवी चुका किंवा तांत्रिक त्रुटी असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. वाचकांनी आपल्या विवेकबुद्धीने किंवा तज्ज्ञांचा सल्ला घेऊनच निर्णय घ्यावा.

बोलीसमृद्ध ‘मराठी’: एक शोध

मराठी ही एक बोलीसमृद्ध भाषा आहे. मराठीच्या ५६ पेक्षा जास्त बोली भाषा बोलल्या जातात. प्रादेशिकतेनुसार महाराष्ट्राच्या विविध ठिकाणी मराठीच्या बोली, पोटभाषा, उपभाषा बोलल्या जातात. दर बारा कोसांवर बोली बदलते, असे मानले जाते, परंतु लिखित भाषेत फारसा फरक दिसत नाही.बोली वैविध्य हे कोणत्याही भाषेच्या समृद्धीचे प्रतीक मानले जाते.बोली या मौखिक असून, त्यांची स्वतःची लिपी नसते.बोलींचा संबंध भूगोलाशी असतो.बोलीमध्ये प्रमाण भाषेहून वेगळा विशिष्ट उच्चार, वेगळी वाक्यरचना आणि शब्दसंग्रह असतो.प्रदेशानुसार बोलींमध्ये परिवर्तन होते.बोलींचा अभ्यास ‘बोलीविज्ञान’, ‘बोलीभूगोल’ या ज्ञानशाखांमध्ये शास्त्रीय पद्धतीने केले जातो.प्रमाणभाषा ही काहीशी कृत्रिम, ताठर, मानक, औपचारिक, स्पष्ट, परिभाषित, लेखननियमांना महत्त्व असलेली असते, तर बोली जिवंत, लवचिक, नैसर्गिक, मौखिक तसेच दैनंदिन व्यवहारात वापरली जाणारी भाषा असते.आकलनात सहजता आणि व्यवहारात सुकरता या दोन निकषांच्या आधारे

प्रमाणभाषा अस्तित्वात येते.प्रमाणभाषा ही नदीसारखी, तर बोलीभाषा ही जिवंत, खळाळत्या झऱ्यासारखी असते.

बोलीभाषांमध्ये उच्चारात, शब्दसंग्रहात, वाक्प्रचारात, म्हणींमध्ये, शब्दांच्या आघातात बदल होत असतो. मराठीत व्यवसाय, जातसमूह, समाज, भौगोलिकता इत्यादींमुळे बोलीवैविध्य निर्माण झाले आहे.बोलीभाषांचे उपबोली, स्थानिक बोली, प्रादेशिक बोली, जातिनिष्ठ बोली, सामाजिक बोली असे वैविध्य आढळते.बोलीभाषा या मौखिक स्वरूपाच्या असतात आणि एकमेकांशी संवाद साधण्यासाठी वापरल्या जातात.बोलींभाषा भौगोलिक स्थान, सामाजिक पार्श्वभूमी, व्यवसाय यांवर आधारित असतात.एकाच भाषेच्या बोलींमध्ये उच्चार, शब्दसंग्रह, व्याकरण यांबाबतीत भिन्नत्व आढळते.

बोलीच्या विविध व्याख्या :

१. बोलीभाषा म्हणजे एखाद्या विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशातील किंवा सामाजिक समूहातील लोकांद्वारे बोलली जाणारी भाषेची स्थानिक आवृत्ती, जी प्रमाण भाषेपेक्षा उच्चार, शब्दसंग्रह आणि व्याकरणात वेगळी असू शकते.

२. व्यवसाय, जातसमूह, समाज, भौगोलिकता इत्यादींमुळे निर्माण झालेले भाषेतील वैविध्य म्हणजे ‘बोली’ होय.

३. प्रमाणभाषेपेक्षा वेगळे, परंतु तिचेच भाग असलेले प्रादेशिक व सामाजिक भाषारूप म्हणजे ‘बोली’ होय.

४. बोली भाषा म्हणजे एखाद्या भाषेचा एक विशिष्ट प्रकार, जो एखाद्या भौगोलिक प्रदेशात किंवा लोकांच्या विशिष्ट गटात वापरला जातो.

५. बोलीभाषा ही भाषेच्या ध्वनीद्वारे तयार झालेली विशिष्ट समूहाची भाषा असते.

६. लोकांच्या विशिष्ट समूहाकडून बोलले जाणारे भाषेचे विशिष्ट रूप म्हणजे ‘बोली’ होय.

७. एका विशिष्ट समूहाची दैनंदिन व्यवहारासाठी वापरली जाणारी स्थानिक स्वरूपाची भाषा म्हणजे ‘बोली’ होय.

८. बोलीभाषेला इंग्रजीत ‘Dialect’ हा पारिभाषिक शब्द वापरला जातो.

बोलीभाषेची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

१. स्थानिक विविधता: बोलीभाषा एका विशिष्ट प्रदेशात बोलल्या जातात आणि त्या त्या प्रदेशाच्या संस्कृती व इतर भाषांच्या प्रभावाने तयार होतात.

२. उच्चारातील फरक: बोलीभाषेत उच्चार, सुरावट आणि भाषेचा एक विशिष्ट हेल असतो, जो प्रमाण भाषेपेक्षा वेगळा असू शकतो.

३. शब्दसंग्रह: बोलीभाषेत प्रमाण भाषेपेक्षा वेगळे शब्द किंवा वाक्प्रचार वापरले जातात, ज्यामुळे तिची ओळख निर्माण होते.

४. व्याकरणिक फरक: काही बोलींमध्ये प्रमाण भाषेच्या व्याकरणापेक्षा वेगळे नियम आणि रचना असू शकतात.

५. मौखिक रूप: बोलीभाषा प्रामुख्याने बोलली जाते आणि ती लिखित स्वरूपात कमी वापरली जाते, जरी अनेक भाषांचा उगम बोलीभाषेतून झाला आहे.

६. बोली ही त्या-त्या प्रदेशातील समाज-संस्कृतीची अभिव्यक्ती असते.

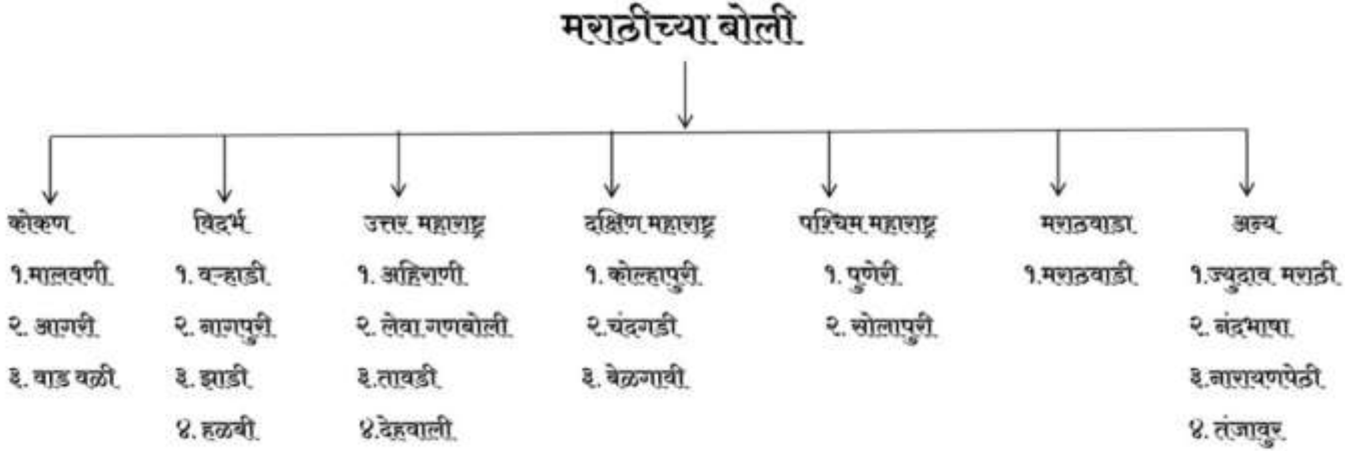
७. बोलींमध्ये प्रादेशिक विविधता असते.

८. सामाजिक संदर्भानुसार बोलीभाषा बदलते.

९. बोलींभाषांतूनच प्रमाणभाषा आकाराला येते.

प्रदेशानुसार मराठीचे प्रादेशिक भेद :

महाराष्ट्रीय कोकणी, मालवणी, वाडवळी, कुपारी, सामवेदी, संगमेश्वरी, बाणकोटी, चित्पावनी, आगरी, ज्युदाव मराठी, मराठवाडी, झाडीबोली, नागपुरी, वऱ्हाडी, खानदेशी, लेवा गणबोली, अहिराणी, तावडी, चंदगडी, कोल्हापुरी, पुणेरी, देहवाली, बेळगावी, तंजावर मराठी (दक्षिणी मराठी), नंदभाषा, हलबी, डांगी, सोलापुरी इत्यादी महाराष्ट्रात मराठीच्या बोलीभाषा बोलल्या जातात.

मराठीच्या बोली
कोकण
१.मालवणी
२. आगरी
३. वाड वळी
विदर्भ
१. वऱ्हाडी
२. नागपुरी
३. झाडी
४. हळबी
उत्तर महाराष्ट्र
१. अहिराणी
२. लेवा गणबोली
३.तावडी
४.देहवाली
दक्षिण महाराष्ट्र
१. कोल्हापुरी
२.चंदगडी
३. बेळगावी
पश्चिम महाराष्ट्र
१. पुणेरी
२. सोलापुरी
मराठवाडा
१.मराठवाडी
अन्य
१.ज्युडाव मराठी
२. बंदभाषा
३.नारायणपेठी
४. तंजावुर

कोकणातील मराठी बोली :

कोंकणी : कोंकणी या नावाच्या अनेक बोली महाराष्ट्रातील कोकण, गोवा, उत्तर कर्नाटक या भागात बोलल्या जातात.चित्पावनी, मालवणी, बाणकोटी, संगमेश्वरी, काणकोणची कोंकणी, गोमंतकी, कारवारी, गावडी या बोलींना 'कोंकणी' संबोधले जाते.गोव्यातील गौड सारस्वत आणि ख्रिश्चनांकडून बोलल्या जाणाऱ्या कोंकणीला भारतात 'अधिकृत भाषे'चा दर्जा प्राप्त आहे.वा.र.वालावलकर म्हणजे शणैगोयंबाब यांचा 'कोंकणीची व्याकरणी बादावळ'(१९४९) , डॉ.सु.म.कत्रे यांचा 'फॉरमेशन ऑफ कोंकणी'(१९४२), अ.का.प्रियोळकर यांचा 'ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली' हा ग्रंथ इत्यादी ग्रंथ गोवन कोंकणीवर आधारित आहेत.महाराष्ट्रीय कोंकणी बोली मराठीच्या बोली आहेत.

मालवणी बोली : मालवणी बोलीला पूर्वी 'कुडाळी बोली' असे म्हटले जात असे.माल म्हणजे जमीन, वणी म्हणजे पाणी; ज्या प्रदेशाला जमीन आणि समुद्र यांचे सान्निध्य आहे, अशा प्रदेशात बोलली जाणारी बोली म्हणजे 'मालवणी बोली' होय.

दक्षिण रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग जिल्हा, उत्तर गोव्यापर्यंत असलेल्या प्रभावक्षेत्रात मालवणी बोली व्यवहारात वापरली

जाते.हेल काढून काढलेले अनुनासिक उच्चार, ओकारान्तता ही मालवणीची काही व्याकरणिक वैशिष्ट्ये आहेत.मालवणीत वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार आढळतात.मालवणीत कधी-कधी शिव्यांचा वापर प्रेम व्यक्त करण्यासाठी देखील केला जातो.दशावतारी लोकनाट्य, मच्छिंद्र कांबळी यांच्या ‘वस्त्रहरण’ सारख्या नाटकांमुळे मालवणी बोली विशेष लोकप्रिय झाली.डॉ.बाळकृष्ण लळित यांनी ‘मालवणी बोली’ वर विद्यापीठीय संशोधन केले आहे.विठ्ठल कृष्ण नेरूरकर हे मालवणी कवितेचे जनक मानले जातात.गंगाराम गवाणकर, सुंदर तळाशिलकर यांनी मालवणीत आशयगर्भ, विनोदी नाटके लिहिली आहेत.

आगरी बोली : उत्तर व मध्य कोकणात ‘आगरी’ ही मराठीची बोली बोलली जाते.आगरातले आगरी, गवळी, कुणबी; किनारपट्टीवरील कोळी, खारवी, भोई ही आगरी बोली बोलतात.आगरी बोली प्रामुख्याने रायगड, ठाणे या जिल्ह्यांत बोलली जाते.भगवान लक्ष्मण पाटील यांची ‘संगीत जमीनदार’ व ‘संगीत कुळकायदा’ ही दोन आगरी नाटके इ.स. १९३०-३५ दरम्यान प्रसिद्ध झाली. म.ना.पाटील यांच्या ‘रसमाधुरी’ (१९६५) आणि ‘खलाटी’ (१९८०) या पुस्तकांनी आगरी बोलीतील लेखनाची सुरुवात केली

वाडवळी बोली : 'वाडवळ' समाजात बोलली जाणारी वाडवळी ही मराठी भाषेची उत्तर कोकणातील एक बोलीभाषा आहे.वाडवळी ही एक सामाजिक भाषा असून, समाजाला एकत्र आणणारे महत्त्वाचे साधन आहे. उत्तर कोकणात ठाणे, पालघर जिल्ह्यांत सागरी किनाऱ्यालगत ‘वाडवळी बोली’ बोलली जाते.सोमवंशी पाठारे समाज, सोमवंशी क्षत्रिय समाज हे शेतीवाडी करणारे लोक म्हणजे ‘वाडवळ’ व त्यांची बोली म्हणजे ‘वाडवळी बोली’ होय.प्रामुख्याने वसई परिसरात ही बोली दैनंदिन व्यवहारात वापरली जाते.

विदर्भातील मराठी बोली :

विदर्भात वऱ्हाडी, नागपुरी, झाडी, हळबी या प्रमुख मराठीच्या बोली बोलल्या जातात.

वऱ्हाडी बोली : बुलढाणा, वाशिम, अकोला, यवतमाळ, अमरावती, वर्धा या विदर्भातील सहा जिल्ह्यांत वऱ्हाडी बोलीभाषा बोलली जाते.मध्ययुगीन महानुभाव साहित्यात वऱ्हाडी शब्द वैपुल्याने आढळतात.डॉ.सु.म.डोळके यांच्या मते “वऱ्हाडी मराठी ही एकीकडून अंशतः प्राचीन व आद्य मराठी असून, दुसरीकडून आधुनिक मराठीपासून व व्याकरणमान्यतेपासून दूर असलेली मराठीची प्रमुख प्रादेशिक बोली आहे.” उद्धव शेळके, प्रतिमा इंगोले, सदानंद देशमुख यांच्या साहित्य वऱ्हाडी बोलीतच आहे.डॉ. विठ्ठल वाघ यांनी वऱ्हाडी बोलीवर संशोधन केले आहे.

नागपुरी बोली : महाराष्ट्रातील पूर्व विदर्भात नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया या जिल्ह्यांतील काही भाग, मध्यप्रदेश-छत्तीसगढ मधील शिवनी, छिंदवाडा, बालाघाट, रायपुर येथे प्रचलित असलेली मराठी बोली म्हणजे ‘नागपुरी बोली’ होय.नागपुरी ही वऱ्हाडीपेक्षा वेगळी बोली आहे.नागपुरीवर हिंदीचा प्रभाव आढळतो.डॉ.व.कृ.वऱ्हाडपांडे यांनी ‘नागपुरी बोली’(१९७२) या प्रबंधाचे लेखन केले आहे.

झाडी बोली : भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली या विदर्भातील चार जिल्ह्यांचा भूप्रदेश 'झाडीपट्टी' म्हणून ओळखला जातो.झाडीपट्टीतील मराठीची बोली म्हणजे 'झाडीबोली' होय.मराठीतील ण्, छ्, श्, ष्, ळ् ही पाच व्यंजने झाडीबोलीत नाहीत.आद्यकवी मुकुंदराजाच्या 'विवेकसिंधू 'त शब्द आजही झाडीबोलीत उपयोजले जातात.झाडीबोलीतील लोकरंगभूमी विशेष समृद्ध आहे. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर यांनी झाडी बोली संशोधन केले आहे.

हळबी बोली : महाराष्ट्रातील विदर्भातील चंद्रपूर, भंडारा, एलिचपूरचा टापू; मध्यप्रदेश-छत्तीसगढ मधील बस्तर, कांकेर, रायपूर हे हळबी बोलीचे कार्यक्षेत्र आहे.हळबी बोलीवर हिंदीचा प्रभाव आढळतो. हळबी बोलीच्या भौगोलिक स्थानामुळे वऱ्हाडी-नागपुरीप्रमाणे तिच्यावर शब्दांच्या संदर्भात छत्तीसगढी हिंदीचा व ओडियाचा पगडा अधिक आहे.आर्. ए. सिंग यांनी आपल्या 'सर्व्हे ऑफ हळबी इन मध्य प्रदेश' (१९७७) या ग्रंथ हळबी बोलीवरील संशोधन ग्रंथ आहे.

उत्तर महाराष्ट्रातील मराठी बोली :

उत्तर महाराष्ट्रात अहिराणी, लेवागण बोली, तावडी, खानदेशी, देहवाली या प्रमुख मराठीच्या बोली बोलल्या जातात.

अहिराणी बोली : जळगाव जिल्ह्यातील सावळदबारा, मलकापूर, मध्यप्रदेशतील बऱ्हाणपूर- अंतुर्लीपर्यंतच्या विस्तृत प्रदेश अहिराणीचे प्रभावक्षेत्र आहे. शब्दांमध्ये नाद-लय हे अहिराणीचे विविक्षित वैशिष्ट्य आहे.बहिणाबाई चौधरी, भालचंद्र नेमाडे, ना.धों.महानोर, के.नारखेडे, श्रीराम अत्तरदे यांच्या साहित्य-काव्यात अहिराणी शब्द येतात.बहिणाबाईंनी लेवा गणबोलीत काव्य निर्माण केले.डॉ.सुधीर देवरे यांनी अहिराणी भाषा व लोकसंस्कृती यांवर संशोधन व लेखन केले आहे.

लेवा गणबोली : तापी, पूर्णा, वाघुर आणि गिरणा या नद्यांच्या प्रदेशात शेतीव्यवसाय असलेल्या लेवा पाटीदार समाजाची वस्ती आहे. या व्यवसायात मदतनीस असणाऱ्या बारा बलुतेदारांनीही हीच बोली संपर्कभाषा म्हणून स्वीकारली आहे. म्हणूनच तिला 'लेवा गणबोली' असे संबोधले जाते. जळगाव जिल्ह्याच्या पूर्व भागात आणि लगतच्या बुलडाणा जिल्ह्यातील मलकापूरपर्यंतच्या परिसरात तसेच मध्य प्रदेशातील बऱ्हाणपूर, शहापूर पर्यंतच्या भागात लेवा बोली बोलली जाते. लेवा बोलीतील शब्दांमध्ये नाद

आणि लय हे या बोलीचे वैशिष्ट्य आहे. बहिणाबाई चौधरींच्या कवितांमधून लेवा गणबोलीचा आविष्कार दिसतो. भालचंद्र नेमाडे, के.नारखेडे, श्रीराम अत्तरदे या लेखकांनीही आपल्या साहित्यात या बोलीचा वापर केला आहे.

तावडी बोली : जामनेर, भुसावळ, जळगाव, बांदवर, रावेर, यावल या प्रदेशात तावडी बोली बोलली जाते.तावडी बोलीत क् च्या जागी ख् या व्यंजनाचा वापर केले जातो.अशोक कौतिक कोळी यांच्या साहित्यात तावडी बोलीचे उपयोजन आढळते.

डांगी बोली : गुजरातच्या डांग जिल्ह्यात डांगी बोली बोलली जाते.डांग जिल्ह्याचा ६५० चौरस मैलाचा प्रदेश हा डांगी बोलीचा प्रभावक्षेत्राचा आहे.दांग म्हणजे अरण्य, यावरून प्रदेश व बोलीला नाव प्राप्त झाले आहे. डांगी बोली या खानदेशी व गुजरातीमधील संक्रमक बोली आहेत. त्यामुळे गुजराती व मराठी या दोन्ही भाषांशी तिचे पुष्कळ साम्य आहे.खानदेशीशी असलेले तिचे साम्य अत्यंत निकटचे आहे. डॉ.सु.बा.कुलकर्णी यांनी लिहिलेला ‘भिल्ली ऑफ डांग्ज’(१९७६) हा ग्रंथ डांगी बोलीवरील आहे.

देहवाली बोली : देहवाली ही भिल्ल समाजात प्रचलित असलेली मराठीची बोली आहे.या बोलीवर गुजराती-हिंदीचा प्रभाव आढळतो.देहवालीत गुजरातीशी मिळतीजुळती वाक्यरचना दिसते.महाराष्ट्रात नंदुरबार, धुळे या भागात ही बोली बोलली

जाते.खळवाड, मेवासी हे दोन उपप्रकार देहवालीत आहेत.ळ्, क्ष्, ज्ञ् ही व्यंजने देहवळी बोलीत नाहीत, तर छ्, श्, ष् या व्यंजनांऐवजी स् हे एकच व्यंजन वापरले जाते.चामुलाल राठवा यांनी 'देहवाली भिली शब्द चित्रावली' या नावाने देहवाली मौखिक लोकसाहित्याचे संकलन केले आहे.विश्राम वळवी, देवेंद्र सावे, बळवंत वळवी, सोबजी गावीत यांनी या भाषेत लेखन केले आहे.

दक्षिण महाराष्ट्रातील मराठीच्या बोली :

दक्षिण महाराष्ट्रात कोल्हापुरी, चंदगडी, बेळगावी या प्रमुख मराठी बोली बोलल्या जातात.

कोल्हापुरी बोली : कोल्हापूर भागात मराठीची कोल्हापुरी बोली बोलली जाते.रांगडेपणा, शिव्यांचा वापर, रसरशीतपणा, ठसकेबाजपणा, दमदार उच्चार इत्यादी कोल्हापुरी बोलीचे मुख्य विशेष आहेत.आनंद यादव यांच्या झोंबी, गोतावळा या कादंबऱ्या कोल्हापुरी बोली भाषेत अभिव्यक्त झालेल्या आहेत.

चंदगडी बोली : महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावर्ती भागात बोलली जाणारी मराठी बोली म्हणजे ‘चंदगडी बोली’ होय.मराठी, कन्नड, कोंकणी भाषांच्या प्रभावातून चंदगडी आकाराला आलेली दिसते.महाराष्ट्र शासनाने चंदगडी बोलीला बोलीभाषेचा दर्जा दिला आहे.गोपाळ गावडे यांनी ‘उंबळट’ ही कादंबरी चंदगडी बोलीत लिहिलेली आहे.प्रा.परसू गावडे यांनी नाटक, तर जयवंत जाधव यांनी ‘वळणं आणि वळण’ आत्मकथनाचे लेखन या बोलीत केले आहे.डॉ.नंदकुमार मोरे यांनी चंदगडी बोलीवर संशोधनात्मक लिखाण केले आहे.

बेळगावी बोली : महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील मराठीवर प्रामुख्याने कोकणी, कन्नड, उर्दू, फारसी आणि इंग्रजी या भाषांचा

प्रभाव आहे. मराठीनेही कन्नड भाषेला बऱ्यापैकी कवेत घेतले आहे. तिला ‘बेळगावी मराठी’ असे म्हणतात. बेळगाव सीमाभागात बोलली जाणारी मराठी बोली म्हणजे ‘बेळगावी बोली’ होय.कन्नड, चंदगडी, कोल्हापुरी, कोंकणी या भाषांच्या संमिश्रणातून बेळगावी बोली निर्माण झालेली आहे. श्रवणबेळगोळ येथे बाहुबलीच्या मूर्तीच्या पायाशी अकराव्या शतकात कोरलेले ‘चामुंडराये करवियले’ या वाक्याची संरचना बेळगावी मराठीप्रमाणे आहे. पु.ल.देशपांडे यांनी आपल्या ‘रावसाहेब’ या व्यक्तिचित्रणपर ललितगद्यात बेळगावी बोलीचा सम्यक वापर केला आहे. प्रकाश नारायण संत लिखित ‘लंपन’ या व्यक्तिरेखेवर आधारित मालिका कथांमध्ये बेळगावी बोलीभाषेचे विपुल उपयोजन आढळते.

पश्चिम महाराष्ट्रातील मराठीच्या बोली :

पश्चिम महाराष्ट्रात मराठीच्या पुणेरी, सोलापुरी इत्यादी बोली बोलल्या जातात.

पुणेरी बोली : पुणेरी बोली ही मराठी भाषेतील एक प्रादेशिक बोली आहे, जी पुण्यात आणि आसपासच्या परिसरात बोलली जाते.काही लोक या पुणेरी बोलीला प्रमाण मराठी मानतात. तांत्रिकदृष्ट्या पुणेरी बोलीत व्याकरणाचे नियम पाळले जातात, तसेच इतर मराठी बोलींप्रमाणेच या बोलीतही वेगळेपण आहे.'पुणेरी' हा शब्द या शहराच्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषेसाठी किंवा स्वभावासाठी वापरला जातो. व्याकरणशुद्धता, ठसकेबाजपणा हे पुणेरी बोलीचे विशेष आहेत.

सोलापुरी बोली : सोलापूर जिल्ह्यातील बहुभाषिक समाजाच्या संपर्कातून निर्माण झालेली सोलापुरी बोली ही मराठी भाषेतील एक वेगळी बोली आहे. या बोलीत मराठी, हिंदी, कन्नड आणि तेलुगू या भाषांतील शब्दांचे मिश्रण आढळते, त्यामुळे या बोलीला एक विशिष्ट ओळख प्राप्त झाली आहे. शब्दांचे बहुभाषिक स्वरूप, बहुभाषिक सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव, शब्दसंग्रह इ.सोलापुरी बोलीचे विशेष आहेत.लक्ष्मीनारायण बोल्ली, मारुती चितमपल्ली यांनी आपल्या साहित्यात सोलापुरी बोलीचे

उपयोजन केले आहे.लक्ष्मीनारायण बोल्ली यांच्या ‘एका साळीयाने’ या आत्मकथनात सोलापुरी बोलीचे मनोज्ञ दर्शन घडते.सैराट या चित्रपटात मराठीच्या सोलापुरी बोलीचा सुंदर अंतर्भाव केलेला आहे.

मराठवाड्यातील मराठीच्या बोली : मराठवाड्यात मराठवाडी ही मराठीची बोली प्रचलित आहेत.

मराठवाडी बोली : मराठवाडी बोली ही महाराष्ट्राच्या मराठवाडा प्रदेशात बोलली जाणारी मराठीची एक प्रमुख बोली आहे, जी संभाजीनगर, जालना, बीड, लातूर, धाराशिव, नांदेड, परभणी आणि हिंगोली जिल्ह्यांत विशेष प्रचलित आहे. या बोलीवर उर्दू, कानडी आणि तेलगू या भाषांचा प्रभाव दिसून येतो, तसेच तिच्यात प्रादेशिक संस्कृतीची खास झलक आढळते. मराठवाडी बोली कमी शब्दांत अधिक सूचकता देणारी असून, अनेकदा प्रमाणभाषेतील लांब वाक्ये या बोलीत दोन शब्दांतच व्यक्त होतात. विस्तृत भौगोलिक व्याप्ती व प्रभावक्षेत्र, सूचकता, संत साहित्याचा प्रभाव, बहुभाषिक प्रभाव हे मराठवाडी बोलीचे विशेष आहेत. प्र. ई. सोनकांबळे यांच्या ‘आठवणींचे पक्षी’ या आत्मकथनात्मक ललितगद्यसंग्रहात मराठवाडी बोलीचे सौंदयपूर्ण उपयोजन करण्यात आले आहे.

मराठीच्या इतर बोली :

ज्युदाव मराठी बोली : बेने इस्रायली लोकांकडून बोलली जाणारी ज्युदाव मराठी ही मराठी भाषेची एक बोली आहे. ज्युदाव मराठी या बोलीमध्ये मराठी भाषेसोबत हिब्रू आणि अरामाइक भाषेतील शब्द तसेच काही भाषिक वैशिष्ट्ये आढळतात.सध्या ही बोलीभाषा भारत व इस्रायलमध्ये राहणाऱ्या बेने इस्रायली समाजात बोलली जाते. इस्राइलमध्ये बेने इस्रायली मराठी समाजाकडून 'मायबोली' हे मराठी त्रैमासिक प्रसिद्ध केले जाते.

नंदभाषा : नंद भाषा ही एक व्यापारी लोकांची सांकेतिक भाषा आहे. विसोबा खेचराचे काही शंकर स्तुतीपर अभंग, महिपतीच्या विसोबा खेचरासंबंधाच्या कांहीं ओव्या व तुकारामाचे काही क्षेपक अभंग यांत ही भाषा सांपडते. ज्ञानेश्वराच्या मध्ययुगीन यादव काळापासून आजपर्यंत म्हणजे सुमारे आठशे वर्षे ही भाषा महाराष्ट्रात अस्तित्वात आहे. ही व्यापाऱ्यांची सांकेतिक भाषा असून, यात संख्यावाचक शब्द व नाण्यांचे शब्द यांच्याबद्दलच संकेत आहेत.

नारायणपेठी बोली : स्वकुळ साळी समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण मराठी बोली म्हणजे 'नारायणपेठी बोली' होय. ही बोली बोलण्यास सहज सुलभ, ऐकण्यास गोड आणि मवाळ असून

विणकर समाजाची स्वतंत्र अशी वैशिष्ट्यपूर्ण बोली आहे. हैदराबाद येथील उस्मानिया विद्यापीठाचे माजी मराठी विभागप्रमुख श्रीधर रंगनाथ कुलकर्णी यांनी 'तेलंगणातील मराठा समाज : भाषा आणि संस्कृती' या संशोधन प्रबंधामध्ये नारायणपेठी बोलीचा विस्तृत अभ्यास केलेला आढळतो.

तंजावर मराठी : दक्षिण भारतात तामिळनाडू मधील तंजावर या ठिकाणी प्रचलित मराठीची बोली म्हणजे 'तंजावर मराठी' किंवा 'तंजावुर मराठी' होय.या मराठीच्या बोलीला 'दक्षिणी मराठी' देखील संबोधण्यात येते. एका लाखापेक्षा जास्त लोक ही बोली बोलतात. तंजावर मराठी बोली सतराव्या शतकात तंजावरच्या मराठा राज्याच्या काळात तेथे स्थलांतरित झालेल्या मराठी लोकांचे वंशज वापरतात. तंजावर मराठीत प्राचीन मराठीतील शब्द आहेत, तसेच या बोलीवर स्थानिक तमिळ भाषेचा प्रभाव दिसतो. 'दक्षिणी मराठी' हे यूट्यूब चॅनल या बोलीच्या जतनासाठी कार्यरत आहे. **Dakshini Marathi (Tanjore Marathi) Forum** हा ब्लॉग (अनुदिनी) तंजावुर मराठीच्या प्रसारासाठी कार्यरत होते.

समारोप :

थोडक्यात मराठीच्या सुमारे ५६ बोलीभाषा महाराष्ट्र, बृहन्महाराष्ट्रात दैनंदिन व्यवहारात वापरल्या जातात.मराठीचे बोलीवैविध्य हे मराठीच्या समृद्धतेचे लक्षण आहे.मराठीच्या प्रादेशिक बोलींमध्ये विविधता व वैचित्र्य आढळते.मराठीच्या बोली मराठीला समृद्ध व श्रीमंत करणाऱ्या आहेत, यात काही शंका नाही.

मराठीच्या विविध बोलीभाषा

प्रचलीत नावाने मराठीच्या ५२ बोली भाषा आहेत. तथापी विस्ताराने पाहिल्यास ती संख्या ९४ पर्यंत जाते. त्याचा तपशिल खालील प्रमाणे :–

१) अहिराणी २) आगरी ३) आरे राठी ४) इखायली ५) कातकरी ६) कोलाणी ७) कोकणी ८) कोल्हापुरी ९) कोरकू १०) कोटली ११) केल्काडी १२) कन्दोडी/सामवेदी १३) कोळी १४) कुच्छकोरवी १५) कोल्हाटी १६) कोलामी १७) कोरकू १८) कोकणा १९) कारवारी २०) खान्देशी २१) खानदेश भिल्ली २२) गोण्ड २३) गामित २४) गोसावी २५) गोरमाटी २६) गोल्हा २७) गुजरी २८) पिसाडी २९) चंदगडी ३०) चितपावनी ३१) चितोडीया ३२) छत्तीसगडी ३३) छप्परबंद ३४) जिप्सी बंजारा ३५) जव्हार ३६) जुदाऊ ३७) झाडीबोली ३८) ठाकरी ३९) डोंबारी ४०) डांगी ४१) ढोरकोळी ४२) तंजावर ४३) तावडी ४४) देहबोली ४५) दखनी उर्दू ४६) धामी ४७) धोडी ४८) नंदभाषा ४९) नागपूरी ५०) नारायणपेठी ५१) नंदीवाले ५२) नाथपंती डवरी ५३) नॉलींग मुकड कोल्हाई ५४) निमार भिल्ली ५५) नासिक वाग्लाणी ५६) पांचाळ विश्वकर्मा ५७) पोवारी ५८) परधानी ५९) पारोशीमांग ६०) पारधी ६१) बेलदार ६२) बाणकोटी ६३) बेळगावी ६४) भटक्या विमुक्त ६५) भिल्लु ६६) भिल्ली ६७) भिलाऊ ६८) मराठवाडी ६९) मॉरिशस ७०) मालवणी ७१) मथवाडी ७२) मल्हार कोळी ७३) मावची ७४) माडिया ७५) मांगेली ७६) मांगगारूडी ७७) मेहाली ७८) मठवाडी ७९) मावची टकाडी ८०) मिरज दखनी ८१) महाराष्ट्रीयन सिंधी ८२) महाराऊ ८३) यवतमाळ दखनी ८४) लेवा ८५) लेवापाटीदार ८६) लाडसिक्की ८७) वडारी ८८) वैदू ८९) व्हराडी ९०) वारली ९१) वाडवळी ९२) वापरी ९३) सिद्धी ९४) हळवी

कोकणातील मराठी बोली

- ❖ मालवणी बोली
- ❖ आगरी बोली
- ❖ वाडवाळी बोली
- ❖ चित्पावनी बोली

मालवणी बोली

मालवणी बोली ही महाराष्ट्रातील कोकण प्रांतातील अत्यंत समृद्ध, गोड, जिव्हाळ्याची आणि वैशिष्ट्यपूर्ण लोकबोली आहे. ऐतिहासिक दस्तऐवजांमध्ये या बोलीचा उल्लेख 'कुडाळी' (कुडाळ या ऐतिहासिक परगण्यावरून) असाही आढळतो.मुख्यत्वे सिंधुदुर्ग जिल्हा आणि रत्नागिरी जिल्ह्याचा दक्षिण भाग (उदा. देवगड, कणकवली, मालवण, वेंगुर्ला, कुडाळ, सावंतवाडी, वैभववाडी) या प्रदेशात ही बोली मोठ्या प्रमाणावर बोलली जाते. याशिवाय गोव्याच्या पेडणे तालुक्यासारख्या सीमावर्ती भागातही मालवणीचा स्पष्ट प्रभाव दिसून येतो.

मराठीची एक अतिशय लोकप्रिय बोली म्हणून मालवणीला महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक नकाशावर अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि उगम

- **प्राचीन मूळ:**

मालवणी बोलीचा उगम मराठी आणि स्थानिक अनार्य बोली भाषेच्या संकरातून झाला आहे. कोकण किनारपट्टीवर प्राचीन काळापासून चालणाऱ्या सागरी व्यापारामुळे आणि विविध राजसत्तांमुळे या बोलीचा विकास झाला.

- **राजसत्तांचा प्रभाव:**

कोकणावर कदंब, शिलाहार, विजयनगर साम्राज्य, आदिलशाही, छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मराठा साम्राज्य आणि सावंतवाडीचे सावंत-भोसले यांचे राज्य होते. या सर्व राजकीय आणि सामाजिक घडामोडींचा मालवणी भाषेच्या घडणीवर मोठा प्रभाव पडला.

- **मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील मालवणी :**

“पावगा दाताला । पावगा दाताला । तूं नंदाचा झिलो ।

माकां फडको दी । मी हिंवान मेलों । घे माझो कोयतो । देवा पायां पडलों ॥”

या संत नामदेवांनी इसवी सनाच्या तेराव्या शतकात लिहिलेल्या बहुभाषिक गौळणीतील वरील पद्यपंक्ती गोमंतक कोंकणीतील नसून मालवणी बोलीतील आहेत.

भौगोलिक व्याप्ती आणि स्थानिक छटा

मालवणी भाषेचा मुख्य प्रसार सह्याद्री आणि अरबी समुद्राच्या मधील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आहे. भौगोलिक सीमा आणि शेजारच्या प्रदेशांच्या प्रभावानुसार मालवणीत सूक्ष्म स्थानिक भेद (लहजे) आढळतात:

- **उत्तर सिंधुदुर्ग (देवगड, कणकवली, वैभववाडी):** या भागातील मालवणीवर रत्नागिरीच्या संगमेश्वरी बोलीचा थोडा प्रभाव दिसतो.
- **दक्षिण सिंधुदुर्ग (सावंतवाडी, वेंगुर्ला, बांदा):** या भागातील मालवणीत गोव्याच्या 'गोमंतक कोंकणी' भाषेचा आणि उच्चारांचा अधिक प्रभाव जाणवतो.

भाषिक व व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

मालवणी बोलीची स्वतःची अशी लय, लहेजा आणि व्याकरणिक रचना आहे, ज्यामुळे ती ऐकायला अतिशय खुसखुशीत आणि गोड वाटते:

- **उच्चारपद्धती आणि अनुनासिकता:**
  - मालवणी उच्चारात एक विशिष्ट प्रकारची लय आणि अनुनासिकता (नाकातून उच्चार करण्याची पद्धत) असते.

- **'ह' आणि 'य' चा वापर:** अनेक शब्दांत 'ह' किंवा 'य' कार जोडून उच्चार करण्याची प्रवृत्ती असते. उदा. 'गेलो' ऐवजी 'गेलोयं', 'आलो' ऐवजी 'आलोयं'.

- **सर्वनामे आणि क्रियापदांची रूपे:**
  - **मी:** मी / हांव (गोव्याच्या सीमेवर)
  - **तू:** तू / तूंव
  - **आम्ही:** आमी
  - **तुम्ही:** तुमी
  - **क्रियापदे:** भूतकाळ दर्शवताना 'गेलो हौं' (मी गेलो होतो), 'खाल्लं गोत' (खाल्ले होते), 'करतास काय?' (काय करत आहेस?) अशा रूपांचा वापर होतो.

आगळावेगळा शब्दसंग्रह

प्रमाण मराठीपेक्षा मालवणी बोलीचा शब्दसंग्रह खूप वेगळा आणि रंजक आहे. रोजच्या संभाषणातील काही प्रमुख उदाहरणे:

मालवणी शब्द	प्रमाण मराठी अर्थ
चेडू / झिल	मुलगी / मुलगा
आयतार	रविवार
बिरेस्तार / बेस्तरवार	गुरुवार
गजाली	गप्पा / गोष्टी
खय	कुठे
माका	मला
तुका	तुला
झटपट / व्हये	पाहिजे
चुडो	मशाल / उजेडाचे साधन

४. लोककला, साहित्य आणि संस्कृती

मालवणी बोली ही केवळ संभाषणाचे साधन नसून ती कोकणातील समृद्ध सांस्कृतिक परंपरांचा कणा आहे:

- **दशवतारी नाटके:** कोकणातील अतिशय प्रसिद्ध आणि प्राचीन लोककला असलेल्या 'दशावतार' नाट्यप्रयोगात मालवणी बोलीचाच वापर केला जातो. यातील विदूषक (संकासूर) आणि इतर पात्रांचे मालवणी भाषेतील संवाद प्रेक्षकांना खिळवून ठेवतात.
- **नाट्य आणि नाट्यसृष्टी:** मालवणी नाटकांनी संपूर्ण महाराष्ट्राला वेड लावले आहे. मच्छिंद्र कांबळी यांच्या 'वस्त्रहरण' या नाटकाने मालवणी बोलीला व्यावसायिक रंगभूमीवर सुवर्णकाळ मिळवून दिला.
    - **मालवणी भाषा दिन:** ४ एप्रिल हा दिवस प्रसिद्ध मालवणी नटसम्राट मच्छिंद्र कांबळी यांचा जन्मदिवस आहे. त्यांच्या मालवणी भाषेतील आणि रंगभूमीवरील योगदानाचा सन्मान करण्यासाठी. हा दिवस ‘मालवणी भाषा दिन’ म्हणून साजरा केला जातो.
- **साहित्य आणि विनोद:** पु. ल. देशपांडे यांनी आपल्या साहित्यातून (उदा. 'व्यक्ती आणि वल्ली' मधील पात्रांमधून) मालवणी बोलीचा खुसखुशीतपणा अप्रतिमपणे रेखाटला.

याशिवाय गंगाराम गवाणकर, जयवंत दळवी आणि अनेक मालवणी कवी-लेखकांनी मालवणी साहित्याला समृद्ध केले आहे.

- **सण आणि लोकगीते:** गणेशोत्सव, शिमगोत्सव (होळी), जागरी, गावपस किंवा जत्रांच्या वेळी गायली जाणारी गाणी, ओव्या आणि भारुडे मालवणी बोलीतच अधिक भाव खाऊन जातात.वाढवाळसारख्या विधीप्रसंगी मांडल्या जाणारी गाऱ्हाणी मालवणीतच असतात.

समारोप

मालवणी बोली ही तिथल्या माणसांच्या स्वभावासारखीच मोकळीढाकळी, सरळ, विनोदी आणि रसरशीत आहे. सागरी किनारा, नारळी-सुपारीच्या बागा आणि कोकणी माणसाचा आपुलकीचा स्वभाव या बोलीच्या प्रत्येक शब्दात उतरलेला दिसतो. बदलत्या काळातही मालवणी नाटके, चित्रपट, मालिका, डिजिटल मीडिया आणि गाण्यांच्या माध्यमातून ही बोली आपली लोकप्रियतेची पकड घट्ट टिकवून आहे.

आगरी बोली

आगरी बोली ही महाराष्ट्राच्या उत्तर कोकण किनारपट्टीवरील आगरी समाजाची आणि त्या प्रदेशातील स्थानिक बहुजन समाजाची अत्यंत समृद्ध, दणकट, जिव्हाळ्याची आणि वैशिष्ट्यपूर्ण लोकबोली आहे. मुख्यत्वे ठाणे, पालघर, रायगड, मुंबई उपनगर आणि नवी मुंबई या भागांत आगरी बोली मोठ्या प्रमाणावर बोलली जाते.

अरबी समुद्राचा किनारा, खाड्या आणि भातशेती यांच्याशी शतकानुशतके जोडल्या गेलेल्या जीवनातून या बोलीचा उगम आणि विकास झालेला आहे.

१. आगरी बोलीची भौगोलिक व्याप्ती

आगरी बोलीचा प्रसार प्रामुख्याने उत्तर कोकणात दिसून येतो:

- **मुख्य क्षेत्र:** रायगड (अलिबाग, पेन, पनवेल, उरण, कर्जत), ठाणे (कल्याण, डोंबिवली, भिवंडी, शहापूर, मुरबाड), नवी मुंबई आणि पालघरचा काही दक्षिण भाग.
- **स्थानिक भेद:** भौगोलिक अंतरानुसार या बोलीत सूक्ष्म फरक जाणवतात. उदा. पेण-अलिबाग भागातील आगरी आणि ठाणे-कल्याण-भिवंडी भागातील आगरी यांच्या उच्चारपद्धतीत आणि काही शब्दांत थोडा फरक आढळतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

आगरी बोलीचा लहेजा (Tone) सुरुवातीला काहीसा रोखठोक किंवा खडबडीत वाटू शकतो, पण त्यात एक वेगळाच आपुलकीचा आणि आदराचा भाव असतो. तिची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे:

- **ध्वनिपरिवर्तन (उच्चारातील फरक):**
  - **'ळ' ऐवजी 'ल' किंवा 'य' चा वापर:** मानक मराठीतील 'ळ' ऐवजी आगरीमध्ये सर्रास 'ल' वापरला जातो. (उदा. केळी - केली, डोळा - डोला, शाळा - साला).
  - **'श/ष' ऐवजी 'स' चा उच्चार:** (उदा. शेतात - सेतात, माणूस - मानूस).
  - **दीर्घ उच्चार व आघात:** शब्दांच्या शेवटी 'ओ', 'आ' किंवा 'ए' या स्वरांवर थोडा ताण देऊन बोलण्याची पद्धत असते.
- **सर्वनामे आणि क्रियापदांची रूपे:**
  - **मी:** हांऊ / म्हा / मी
  - **तू:** तूंव / तूं
  - **आम्ही:** आमी / आम्हासुं
  - **भूतकाळ व भविष्यकाळ:** 'गेलो होतो' ऐवजी 'गेलोता', 'करतो आहे' ऐवजी 'करता हाय', 'जाणार आहे' ऐवजी 'जाणारा हाय' किंवा 'जाणारं'.

३. आगरी शब्दसंग्रह (काही नमुने)

आगरी बोलीतील रोजच्या संभाषणातील शब्द अतिशय रंजक आणि खास आहेत:

आगरी शब्द	प्रमाण मराठी अर्थ
ब	आई
बा	वडील
दिस	दिवस
लय	खूप / फार
रं बाला	अरे बाळा / अरे मित्रा
उंबयशी	मुंबईहून
आयलास	आलास
मना	मला

४. संस्कृती आणि लोकसाहित्यातील स्थान

आगरी बोली ही केवळ संभाषणाची भाषा नसून ती आगरी संस्कृतीचा कणा आहे:

- **हळदीची गाणी आणि लग्नगीते:** आगरी लग्नसमारंभात गायली जाणारी 'हळदीची गाणी' अत्यंत प्रसिद्ध आहेत. या गाण्यांमधून आगरी बोलीतील गोडवा आणि कौटुंबिक नातेसंबंधांतील आपुलकी स्पष्टपणे दिसून येते.
- **पालखी आणि जत्रांची गाणी:** एकविरा आई (कार्ला), खांदेश्वर किंवा स्थानिक कुलदैवतांच्या उत्सवांत गायली जाणारी लोकगीते आगरी बोलीतच रचलेली असतात.
- **नाट्य व संगीत:** आधुनिक काळात आगरी-कोळी संगीत (अल्बम गाणी) अत्यंत लोकप्रिय झाले आहे. 'आगरी पॉप' किंवा लोकसंगीताच्या माध्यमातून आगरी भाषा आज जगभरातील संगीतप्रेमींपर्यंत पोहोचली आहे.

५. आधुनिक काळातील महत्त्व

नवी मुंबई, ठाणे आणि रायगड जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणावर नागरीकरण (Urbanization) झाले असले, तरी आगरी समाजाने आपली बोली अत्यंत अभिमानाने टिकवून ठेवली आहे. आज डिजिटल मीडिया, युट्यूब कंटेंन्ट, आगरी-कोळी गीते आणि

स्थानिक साहित्याच्या माध्यमातून ही बोली तरुण पिढीमध्ये अधिक लोकप्रिय होत आहे.

समारोप

आगरी बोली ही दर्यावर्दी आणि भूमीपुत्रांच्या कष्टाची, मोकळ्या ढाकळ्या स्वभावाची आणि अस्सल महाराष्ट्रीयन मातीची भाषा आहे. तिची रोखठोक शैली आणि त्यामागील जिव्हाळा हा उत्तर कोकणच्या लोकजीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे.

वाडवळी बोली

वाडवळी बोली (जिला **'सोमवेदी'** किंवा **'वाडवळ भाषा'** म्हणूनही ओळखले जाते) ही महाराष्ट्राच्या उत्तर कोकण किनारपट्टीवरील, विशेषतः पालघर आणि ठाणे जिल्ह्यांतील वाडवळ/सोमवंशी क्षत्रिय पाचकळशी आणि त्याच्या आसपासच्या समाजघटकांची अत्यंत समृद्ध, ऐतिहासिक आणि आगळीवेगळी लोकबोली आहे.

मुख्यत्वे **वसई, पालघर, सफाळे, डहाणू, केळवे, माहीम, आणि बोईसर** या बागायती व सागरी पट्ट्यात ही बोली मोठ्या प्रमाणावर बोलली जाते. 'वाडवळ' हा शब्द 'वाडा' किंवा 'वाडी' (म्हणजेच भाजीपाला, नारळ-सुपारीच्या बागा/बागायती) पिकवणाऱ्या आणि तिची निगा राखणाऱ्या भूमीपुत्रांशी संबंधित आहे.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि प्रसार

वाडवाळी बोलीचा मुख्य प्रभाव उत्तर कोकणातील सागरी व बागायती भागात दिसून येतो:

- **मुख्य प्रभावक्षेत्र:** पालघर जिल्हा (पालघर, वसई, डहाणू तालुके).

- **स्थानिक छटा:** भौगोलिक स्थानानुसार या बोलीत सूक्ष्म फरक पडतात. वसई भागातील वाडवाळीवर (ख्रिश्चन वाडवळ किंवा धर्मांतरित समाजात) पोर्तुगीज शब्दांचा थोडा प्रभाव जाणवतो, तर पालघर-सफाळे भागातील वाडवाळी अधिक अस्सल आणि पारंपरिक स्वरूपात पाहायला मिळते.

२. भाषिक व व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

वाडवाळी बोली ऐकायला अतिशय सुरस, लयीत असणारी आणि आपलेपणा वाटणारी आहे. तिची काही प्रमुख भाषिक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे:

- **'ळ' ऐवजी 'ल' चा सर्रास वापर:**

उत्तर कोकणातील इतर बोलींप्रमाणेच वाडवळीतही 'ळ' हा ध्वनी बहुतांश वेळा 'ल' असा उच्चारला जातो.

(उदा. केळी - केली, पाणी - पानी, डोळा - डोला, मुले - पुला/पोरा).

- **'स' आणि 'श' चा उच्चार:**

अनेकदा 'श' च्या ठिकाणी 'स' चा उच्चार होतो. (उदा. शेत - सेत, शाळा - साला).

- **अनुनासिकता आणि आघात:**

वाक्याच्या शेवटी स्वरावर थोडा ताण देऊन अनुनासिक उच्चार करण्याची खास पद्धत वाडवाळीत आहे.

- **दीर्घ उच्चार व क्रियापदे:**
  - **'गेलो होतो'** ऐवजी **'गेलोतो'** किंवा **'गेलोयं'**.
  - **'काय करतोयस?'** ऐवजी **' काय करतोसय?'** किंवा **'काय कराहस?'**.
  - **'येतोस का?'** ऐवजी **'येहास का?'**.

३. वाडवाळी शब्दसंग्रह (काही खास नमुने)

वाडवळी बोलीतील शब्द बागायती जीवनशैली आणि दैनंदिन व्यवहाराशी थेट जोडलेले आहेत:

वाडवळी शब्द	प्रमाण मराठी अर्थ
अटे	इकडे
तटे	तिकडे
अवडा	एवढा
अस्तमान	संध्याकाळ (सूर्यास्त)
इंगळ	विस्तव किंवा अंगार
उंतर	उंबरठा
गोवारी	गुराखी
आटी	उचकी

४. संस्कृती, बागायती जीवन आणि लोकसाहित्य

वाडवाळी बोली ही केवळ संभाषणाची भाषा नसून ती पालघरच्या बागायती संस्कृतीची अस्मिता आहे:

- **बागायती जीवनशैली:** वाडवळ समाज हा कष्टकरी, प्रयोगशील शेतकरी आणि बागायतदार म्हणून ओळखला जातो. पानवेली, केळी, पांढरा कांदा, अद्रक आणि नारळीच्या बागांमधील कामांशी संबंधित अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द या बोलीत आढळतात.
- **लग्नगीते आणि हळदीची गाणी:** वाडवळ समाजात लग्नसमारंभात गायली जाणारी हळदीची गाणी (ज्याला 'उमाळा' किंवा 'सांगण' म्हटले जाते) अतिशय लोकप्रिय आहेत. या गाण्यांतून बोलीचा गोडवा आणि कौटुंबिक नात्यांतील जिव्हाळा स्पष्ट जाणवतो.
- **लोककला व सण:** भोंडला, गौरी-गणपती, आणि गावदेवीच्या जत्रांमध्ये गायली जाणारी गाणी आणि ओव्या वाडवाळी बोलीची समृद्धी दर्शवतात.

५. साहित्य आणि आधुनिक काळातील जतन

गेल्या काही वर्षांत वाडवाळी बोलीला साहित्यिक आणि डिजिटल पातळीवर ओळख मिळवून देण्यासाठी मोठे प्रयत्न झाले आहेत:

- **साहित्य व नाटके:** उत्तर कोकणातील अनेक लेखक, कवी आणि नाट्यरचनाकारांनी वाडवाळी बोलीत कविता, कथा आणि एकांकिका लिहिल्या आहेत.
- **डिजिटल मीडिया व गाणी:** युट्यूब आणि सोशल मीडियाच्या काळात वाडवाळी भाषेतील गाणी, शॉर्ट फिल्म्स आणि कॉमेडी व्हिडिओ अतिशय लोकप्रिय होत आहेत. यामुळे तरुण पिढी या बोलीशी अधिक आत्मीयतेने जोडली जात आहे.

समारोप

वाडवळी बोली ही निसर्गाच्या कुशीत फुललेल्या बागायती संस्कृतीची, कष्टकऱ्यांच्या घामाची आणि उत्तर कोकणातील आत्मीयतेची भाषा आहे. तिची लयबद्धता आणि साधेपणा हा पालघर-वसईच्या लोकजीवनाचा एक अतिशय मौल्यवान दागिना आहे.

चित्पावनी बोली

चित्पावनी बोली ही कोकणातील **चित्पावन** (कोकणस्थ) ब्राह्मण समुदायाची एक अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण, ऐतिहासिक आणि भाषिकदृष्ट्या समृद्ध अशी बोलीभाषा आहे.

ही बोली प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील **रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग** या किनारपट्टीच्या जिल्ह्यांमध्ये, तसेच जुन्या काळातील स्थलांतरामुळे **गोवा** आणि **उत्तर कर्नाटकातील (कारवार/धारवाड)** काही भागात ऐतिहासिकदृष्ट्या बोलली जात असे. चित्पावनी बोलीवर डॉ. सौ वसुधा भिडे यांनी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ येथून वर्ष १९८३ मध्ये पी एच डी पदवी 'चित्पावनी बोली' या विषयावर अर्जित केली.

१. ऐतिहासिक उगम आणि नाव

- **'चित्-पावन' आणि कोकण सहसंबंध:**

  चित्पावन समुदायाच्या उगमाबाबत अनेक दंतकथा आणि ऐतिहासिक मतप्रवाह आहेत. परशुरामाच्या कथेनुसार सागरकिनाऱ्यावरून निर्माण झालेल्या भूमीवर वसलेला हा समाज मानला जातो. या समाजाची स्वतःची घरगुती बोली म्हणून **' चित्पावनी '** ओळखली जाते.

- **द्विभाषिक वेशीवरील बोली:**

भाषिक तज्ज्ञांच्या मते (उदा. डॉ. अ. का. प्रियोळकर व इतर भाषाभ्यासक), **चित्पावनी** ही **मराठी आणि गोमंतकीय कोकणी** यांच्यातील दुवा साधणारी बोली आहे. ही भाषा मराठीच्या कुळातील असली, तरी तिच्यावर दक्षिण कोकणीचा आणि काही प्रमाणात कन्नड भाषेचा ऐतिहासिक प्रभाव दिसून येतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

चित्पावनी बोलीची स्वतःची खास उच्चारपद्धती आणि व्याकरणिक चौकट आहे, जी तिला कोकणातील इतर मराठी बोलींपेक्षा (उदा. मालवणी किंवा संगमेश्वरी) वेगळी ठरवते:

- **'अ' आणि 'ओ' चे विशिष्ट उच्चार:**

  अनेक शब्दांच्या शेवटी किंवा मध्ये अनुनासिक आणि मऊ 'ओ' किंवा 'ए' चा उच्चार होतो.

- **क्रियापदांची रूपे:**
  - मी जातो - **हाँव जयतां / हाँव जांतां**
  - मी केले - **में केल्लां**
  - कुठे चालला आहेस? - **खंय चाललोस? / खंय जांतास?**
  - काय करतोयस? - **कितें करतास?**
- **सर्वनामे:**

- मी - **हाँव**
- आम्ही - **आम्मी**
- तू - **तूं**
- तुम्ही - **तुम्मी**
- काय - **कितें**
- कुठे - **खंय**

३. शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक उदाहरणे)

चित्पावनी बोलीतील शब्द हे घरगुती व्यवहार, निसर्ग, कोकणी खाद्यसंस्कृती आणि नातेसंबंधांशी निगडित असतात:

चित्तपावनी शब्द	प्रमाण मराठीतील अर्थ	संदर्भ / टीप
कितां	काय?	प्रश्नार्थक शब्द
कें	कोठे / कुठे?	प्रश्नार्थक शब्द
केडला	कधी?	प्रश्नार्थक शब्द
केंथीन	कोठून?	प्रश्नार्थक शब्द
केहेंठी	कुठून / कशामुळे?	प्रश्नार्थक शब्द
असलो	होतो	क्रियापद
असस	आहेस	क्रियापद
चिचाहारली	चिंचेच्या झाडाजवळील जागा	स्थळदर्शक शब्द
असां / असे	आहे	क्रियापद

चित्तपावनी शब्द	**प्रमाण मराठीतील अर्थ**	**संदर्भ / टीप**
आत्वार	स्वैपाकघर (स्वयंपाक खोली)	स्थळदर्शक शब्द
हेला	ह्याला	सर्वनाम

४. साहित्यातील स्थान आणि ऐतिहासिक प्रभाव

- **घरातील बोली ते प्रमाण मराठी:**

  चित्पावन समाजाने १८ व्या आणि १९ व्या शतकात (पेशवाईचा काळ आणि इंग्रजी राजवटीचा काळ) महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मोठे योगदान दिले. लोकमान्य टिळक, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, महर्षी कर्वे, विनोबा भावे, ना. सी. फडके यांसारख्या अनेक दिग्गजांची ही मायबोली होती.

- **प्रमाण मराठीचा स्वीकार:**

  सार्वजनिक जीवन, शिक्षण आणि साहित्यात या समाजाने अतिशय लवकर 'प्रमाण मराठी'चा पूर्णपणे स्वीकार केला. त्यामुळे चित्पावनी बोली ही मुख्यत्वे **'घरातील/चार भिंतींमधील बोली'** (Kitchen Dialect) म्हणूनच मर्यादित राहिली आणि तीमध्ये मोठे औपचारिक लिखित साहित्य फारसे निर्माण झाले नाही.

५. सध्याची स्थिती आणि संवर्धनाचे आव्हान

- **लोप पावणारी बोली:**

  आजच्या काळात चित्पावनी बोली बोलणाऱ्यांची संख्या अत्यंत वेगाने कमी होत आहे. कोकणातून पुणे, मुंबई किंवा परदेशात झालेल्या मोठ्या प्रमाणावरील स्थलांतरामुळे आणि दैनंदिन

व्यवहारात प्रमाण मराठी/इंग्रजीचा वापर वाढल्यामुळे नव्या पिढीला ही बोली फारशी बोलता येत नाही.

- **जतनाचे प्रयत्न:**

  काही स्थानिक मंडळे, सामाजिक संस्था आणि ज्येष्ठ अभ्यासक चित्पावनी भाषेतील शब्दकोश, म्हणी आणि जुन्या कथांचे संकलन करून ही बोली डिजिटल स्वरूपात जतन करण्याचे प्रयत्न करत आहेत.

समारोप

चित्पावनी ही कोकणच्या समृद्ध सांस्कृतिक इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग असलेली, मराठी आणि गोमंतक कोकणीच्या मिलाफातून तयार झालेली परंतु सध्या **अस्तित्वासाठी संघर्षरत असलेली एक अत्यंत गोड घरगुती बोली** आहे.

विदर्भातील मराठी बोली

- ❖ वऱ्हाडी बोली
- ❖ नागपुरी बोली
- ❖ झाडी बोली
- ❖ हळबी बोली

वऱ्हाडी बोली

वऱ्हाडी बोली ही महाराष्ट्रातील **विदर्भ प्रांतातील** अत्यंत समृद्ध, रसरशीत, जिव्हाळ्याची आणि ऐतिहासिक महत्त्व असलेली एक प्रमुख लोकबोली आहे. या बोलीभाषेला 'वैदर्भी बोली' असेही म्हणतात.मुख्यत्वे अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम, यवतमाळ आणि वर्धा या जिल्ह्यांमध्ये ही बोली मोठ्या प्रमाणावर बोलली जाते.

मराठी साहित्याच्या इतिहासात वऱ्हाडी बोलीला खूप जुना संदर्भ आहे. महानुभाव पंथाचे आद्यग्रंथ (उदा. लीळाचरित्र, गोविंदप्रभूचरित्र) आणि वारकरी संतांच्या काही रचनांमध्ये वऱ्हाडी बोलीचे प्राचीन अवशेष पाहायला मिळतात.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि स्थानिक प्रकार

विदर्भाच्या वेगवेगळ्या भागात वऱ्हाडी बोलीच्या काही स्थानिक छटा (Sub-dialects) पाहायला मिळतात:

- **अकोला, वाशीम, अमरावती (मध्य वऱ्हाड):** येथे अस्सल आणि ठसठशीत वऱ्हाडी बोलली जाते.
- **बुलढाणा (खानदेश सीमा):** या भागातील वऱ्हाडीवर अहिराणीचा थोडा प्रभाव जाणवतो.

- **यवतमाळ, वर्धा (नागपूर सीमा):** येथे वऱ्हाडी आणि झाडीबोलीचे एक सुंदर मिश्रण पाहायला मिळते.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

वऱ्हाडी बोलीचा लहेजा (Tone) अतिशय मोकळा, काहीसा जलद आणि लयबद्ध असतो. तिची काही प्रमुख भाषिक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे:

- **'ळ' च्या जागी 'ळ' ऐवजी 'ळ/य' किंवा 'ल' चा उच्चार:**

  अनेकदा शब्दांतील 'ळ' ऐवजी 'य' किंवा 'ल' वापरला जातो (उदा. केळी - केयी, डोळा - डोया/डोला, बाळ - बाळ/बाय).

- **'च', 'छ', 'ज', 'झ' चे दंततालव्य उच्चार:**

  वऱ्हाडीत 'च', 'ज' चे उच्चार करताना जिभेचा स्पर्श दातांच्या मुळाशी अधिक होतो.

- **सर्वनामे आणि क्रियापदांची रूपे:**
  - **मी:** मी / म्या
  - **तू:** तू / तूं
  - **आम्ही:** आम्ही / आम्हीनं
  - **तुम्ही:** तुम्ही / तुम्हीनं
  - **क्रियापदे:**
    - 'जातो' ऐवजी **'जातोय'** किंवा **'चाललो'**.

- 'केले होते' ऐवजी **'केव्हतं'** किंवा **'केलं होतं'**.
- 'काय करत आहेस?' ऐवजी **'काय करून राहिला?'** (मुलासाठी) किंवा **'काय करून राहिली?'** (मुलीसाठी).

- **'जी' आणि 'ना' चा वापर:**

  संभाषणात आदरासाठी किंवा वाक्याला लय देण्यासाठी 'जी', 'ना' हे शब्द शेवटी जोडले जातात (उदा. "होय जी!", "काय मग, चालले ना?").

३. वऱ्हाडी शब्दसंग्रह (काही रंजक नमुने)

वऱ्हाडी बोलीतील रोजच्या वापरातील शब्द अतिशय खुसखुशीत आणि अर्थपूर्ण आहेत:

वऱ्हाडी शब्द	**प्रमाण मराठी अर्थ**
मा, बय/ बापू, बा	आई / वडील
पोट्टा/ पोट्टी	मुलगा / मुलगी
कसा हायस? / कशी हायस?	कसा आहेस? / कशी आहेस?
डोस्कं / माथा	डोके
सायंगाय / ईज	संध्याकाळ / वीज
कोठी चालला?	कुठे चाललास?
कशापायी?	कशासाठी?
असं कायले करता?	असे का करता?
धुरा	शेताची वेस / बांध

४. साहित्य आणि संस्कृतीतील स्थान

वऱ्हाडी बोलीने मराठी साहित्याला आणि संस्कृतीला खूप मोठे योगदान दिले आहे:

- **झाडीपट्टी आणि खडीगंमत:** विदर्भातील ' खडीगंमत ' या लोककलेत आणि लोकनाट्यांमध्ये वऱ्हाडी बोलीचा अतिशय प्रभावी वापर होतो.
- **आधुनिक साहित्य आणि कविता:**
  - **राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज** यांनी आपल्या भजनांतून आणि विचारांतून लोकबोलीचा सुरेख वापर केला.
  - **डॉ. विठ्ठल वाघ** यांची 'कापूसकोंड्याची गोष्ट' आणि 'काय झाडं, काय डोंगर' यांसारख्या कवितांनी वऱ्हाडी बोलीचा गंध संपूर्ण महाराष्ट्रात पोहोचवला.
  - **सुरेश भट** यांनीही आपल्या काही रचनांत वऱ्हाडीचा लहेजा वापरला आहे.
  - अनेक विदर्भातील लेखकांनी वऱ्हाडीतून कथा-कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.(उदा.उद्धव शेळके, प्रतिमा इंगोले, सदानंद देशमुख)
- **हास्य आणि विनोदी साहित्य:**

वऱ्हाडी बोलीतील नैसर्गिक विनोदबुद्धीमुळे अनेक विनोदी कलाकार आणि कवी संमेलनांमध्ये वऱ्हाडी कवनांना मोठी पसंती मिळते.

५. आधुनिक काळातील महत्त्व

आजच्या डिजिटल युगात युट्यूब चॅनल्स, शॉर्ट फिल्म्स, विदर्भातील स्टँड-अप कॉमेडी आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून वऱ्हाडी बोली नवीन पिढीमध्ये कमालीची लोकप्रिय होत आहे. वऱ्हाडी भाषेतील म्हणी (उदा. "झाकली मूठ सव्वालाखाची", "ऐकावं जनाचं, करावं मनाचं") आणि वाक्प्रचार आजही रोजच्या आयुष्यात जिवंत आहेत.

समारोप

वऱ्हाडी बोली ही काळ्या मातीतील कष्टकऱ्यांच्या घामाचा वास असलेली, मनातील भाव थेट ओठांवर आणणारी आणि अत्यंत आपुलकीची भाषा आहे. विदर्भाचे आदरातिथ्य आणि तिथल्या माणसांचा साधेपणा या बोलीच्या प्रत्येक शब्दात सामावलेला आहे.

नागपुरी बोली

नागपुरी बोली (ज्या बोलीला अनेकदा **'पूर्व वऱ्हाडी'** किंवा नागपूर व आसपासच्या परिसराची **'झाडीबोलीशी जवळीक असणारी नागपुरी भाषा'** म्हणूनही ओळखले जाते) ही महाराष्ट्रातील **पूर्व विदर्भ प्रांतातील** अतिशय महत्त्वाची, गोड, आणि वैशिष्ट्यपूर्ण लोकबोली आहे. मुख्यत्वे नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया आणि चंद्रपूर जिल्ह्यांच्या काही भागांत ही बोली मोठ्या प्रमाणावर बोलली जाते.

नागपूर हे मध्य भारताचे एक प्रमुख सांस्कृतिक व प्रशासकीय केंद्र राहिल्यामुळे, या बोलीवर वऱ्हाडी, झाडीबोली, हिंदी (खासकरून मध्य प्रदेशातील बुंदेलखंडी/बघेल-छत्तीसी छटा) आणि गोंडी भाषेचा एक सुंदर व वैशिष्ट्यपूर्ण संगम पाहायला मिळतो.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि छटा

नागपुरी बोलीचा मुख्य विस्तार पूर्व विदर्भात आहे:

- **मुख्य क्षेत्र:** नागपूर शहर व ग्रामीण भाग, वर्धा, भंडारा आणि गोंदिया.
- **स्थानिक प्रभाव:**
  - नागपूर शहरात बोलल्या जाणाऱ्या नागपुरीवर काही प्रमाणात हिंदी व प्रमाण मराठीचा प्रभाव आढळतो.

- भंडारा व गोंदियाकडे जाताना या बोलीत 'झाडीबोली'तील शब्दांचे प्रमाण अधिक वाढत जाते.
- मध्य प्रदेशाच्या सीमेवरील (उदा. रामटेक, सावनेर) भागात बुंदेलखंडी/हिंदीचा प्रभाव जाणवतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

नागपुरी बोलीचा लहेजा अतिशय सरळ, लयबद्ध आणि ऐकायला अतिशय जिव्हाळ्याचा वाटतो:

- **'काय करून राहिला?' (Continuous Tense):**

  नागपुरी बोलीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे अपूर्ण वर्तमानकाळ दर्शवण्याची पद्धत.

  (उदा. 'मी काम करत आहे' ऐवजी **"मी काम करून राहिलो"** किंवा **"काम करून राहिलो जी"**).

- **'जी' आणि 'ना' चा वापर:**

  संभाषणात आदरासाठी व आपुलकीसाठी वाक्याच्या शेवटी 'जी' जोडण्याची खास पद्धत नागपुरात आहे.

  (उदा. "होय जी!", "काय मग, कुठे चालले जी?").

- **ध्वनिपरिवर्तन:**
  - **'ळ' ऐवजी 'ल' किंवा 'य' चा उच्चार:** (उदा. वेळ - वेल, केळी - केयी/केली, आत्ताच - आताच).

- काही शब्दांमध्ये 'श' चा उच्चार 'स' असा सहज केला जातो.

- **सर्वनामे व प्रत्यय:**
  - **मी:** मी / म्या
  - **तू:** तू / तूंव
  - **आम्ही:** आम्ही / आम्हीनं
  - **तुम्ही:** तुम्ही / तुमीनं
  - **'ले' प्रत्यय:** 'साठी' किंवा 'ला' या प्रत्ययाऐवजी 'ले' वापरला जातो (उदा. खाण्यासाठी - **खायाले**, जाण्यासाठी - **जायाले**).

३. नागपुरी शब्दसंग्रह (काही खास नमुने)

नागपुरी बोलीतील रोजच्या संभाषणातील शब्द अतिशय रंजक आणि समृद्ध आहेत:

नागपुरी शब्द	प्रमाण मराठी अर्थ
माय / बापू	आई / वडील
पोटा / पोटी	मुलगा / मुलगी
कसा हायस जी?	कसा आहेस?
कोठी चालला?	कुठे चाललास?
काह्यापायी?	कशासाठी? / का?
लेकूर	लहान मूल
डोस्कं / माथा	डोके
तवा	मग / तेव्हा
बे!	मित्राला किंवा लहानांना हाक मारताना वापरला जाणारा मोकळा शब्द

४. संस्कृती, लोककला आणि साहित्य

नागपुरी बोली ही केवळ संभाषणाची भाषा नसून ती पूर्व विदर्भाच्या लोकजीवनाचा आत्मा आहे:

- **मारबत उत्सव (नागपूरची खास परंपरा):** नागपूरच्या प्रसिद्ध 'पिवळी मारबत' आणि 'काळी मारबत' उत्सवात नागपुरी बोलीतील म्हणी, शिव्या आणि घोषणांचा वापर करून सामाजिक कुरीतींवर प्रहार केला जातो.
- **खडीगंमत आणि दंडार:** पूर्व विदर्भातील 'दंडार' आणि 'खडीगंमत' या लोककलांमध्ये नागपुरी व झाडीबोलीचे सुंदर नाट्यमय रूप पाहायला मिळते.
- **नागपुरी नाटक व साहित्य:**
    - **झाडीपट्टी रंगभूमी:** नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर भागात चालणाऱ्या 'झाडीपट्टी नाटकांमध्ये' या बोलीचा अतिशय प्रभावी वापर होतो.
    - अनेक स्थानिक कवी, लेखक आणि शाहीर (उदा. राम शेवाळकर यांच्यासारख्या दिग्गजांचे विचार आणि स्थानिक लोककवींच्या रचना) यांनी नागपुरीच्या भाषिक सौंदर्याला साहित्यात स्थान दिले आहे.

५. आधुनिक काळातील महत्त्व

सध्याच्या डिजिटल युगात नागपुरी बोलीला एक वेगळीच लोकप्रियता मिळाली आहे.

- **स्टँड-अप कॉमेडी व समाज माध्यमे:** नागपुरी भाषेतील मोकळेपणा, 'बे' आणि 'जी' चा वापर, आणि संभाषणातील सहज विनोदबुद्धी यामुळे युट्यूब, रील्स आणि वेब सीरिजमध्ये नागपुरी बोली प्रचंड गाजत आहे.
- **तरुणांमधील लोकप्रियता:** नागपूरच्या कॉलेज तरुणाईमध्ये नागपुरी कट्टाबोली (Slangs) अतिशय अभिमानाने आणि आवडीने वापरले जातात.

समारोप

नागपुरी बोली ही पूर्व विदर्भातील माणसांच्या मनासारखीच निष्कपटी, आदरातिथ्य करणारी आणि आपुलकीने भरलेली भाषा आहे. 'संत्रानगरी' नागपूरचा गोडवा आणि इथल्या मातीचा अस्सल गंध या बोलीच्या प्रत्येक शब्दात सामावलेला आहे.

झाडीबोली

झाडीबोली ही महाराष्ट्रातील **पूर्व विदर्भ** प्रांतातील अत्यंत प्राचीन, समृद्ध आणि स्वतंत्र भाषिक अस्तित्व जपणारी एक प्रमुख लोकबोली आहे. प्रामुख्याने **भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर आणि गडचिरोली** या चार जिल्ह्यांच्या परिसरात ही बोली मोठ्या प्रमाणावर बोलली जाते.

'झाडी' या शब्दाचा अर्थ घनदाट जंगल, झाडीजुडपे किंवा अरण्य असा होतो. प्राचीन काळी आणि मध्ययुगात हा सर्व प्रदेश दाट जंगलांनी (दंडकारण्याचा भाग) व्यापलेला असल्यामुळे या भूप्रदेशाला **'झाडीमंडळ'** किंवा **'झाडीपट्टी'** म्हटले जाई; आणि या झाडीपट्टीतील लोक जी भाषा बोलतात, तिला **'झाडीबोली'** हे नाव प्राप्त झाले.

१. भौगोलिक व्याप्ती व प्रभाव

झाडीबोलीचा मुख्य विस्तार वैनगंगा नदीच्या खोऱ्यात आणि दंडकारण्याच्या जैविक-सांस्कृतिक पट्ट्यात आहे:

- **मुख्य क्षेत्र:** भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर आणि गडचिरोली. (नागपूर जिल्ह्यातील उमरेड व कुही आणि यवतमाळच्या काही पूर्व सीमावर्ती भागातही ही बोली बोलली जाते).

- **शेजारील भाषांचा प्रभाव:** सीमावर्ती भागात असल्याने झाडीबोलीवर **मराठी**, **गोंडी** (आदिवासी भाषा), **हिंदी**, **छत्तीसगडी** आणि **तेलगू** भाषेच्या संपर्कामुळे आलेला अनोखा सांस्कृतिक प्रभाव दिसून येतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

झाडीबोलीची रचना व्याकरणदृष्ट्या अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मराठीतील अनेक प्राचीन/अती-प्राचीन शब्द झाडीबोलीने आजही जसेच्या तसे जतन करून ठेवले आहेत:

- **क्रियापदांची रूपे व कालदर्शक प्रत्यय:**
  - झाडीबोलीत क्रियापदांना **'लो'**, **'ला'**, **'ली'** किंवा **'ले'** प्रत्यय लावून भूतकाळ व वर्तमानकाळ दर्शवला जातो.
  - (उदा. 'तो गेला' $\rightarrow$ **"तो गेलाय"** / **"तो गेला"**, 'मी गेलो' $\rightarrow$ **"मी गेलोलो"**).
  - **'आहे'** ऐवजी **'हाय'** किंवा **'आहेत'** ऐवजी **'हायत'** असा उच्चार होतो.
- **'ळ' ध्वनीचा अभाव:**

उत्तर कोकण आणि इतर बोलींप्रमाणे झाडीबोलीतही 'ळ' ऐवजी बहुतांश वेळा **'ल'** किंवा **'य'** चा उच्चार केला जातो.

(उदा. मूळ - मूल, वेळ - वेल, केळी - केयी).

- **विभक्ती प्रत्यय:**
    - **'ला'** किंवा **'साठी'** ऐवजी **'ले'** किंवा **'साठीलो'** वापरतात. (उदा. खाण्यासाठी - **खायाले**, घरासाठी - **घराले**).
    - **'कडून'** ऐवजी **'हातून'** किंवा **'कडूनी'**.

३. झाडीबोलीचा समृद्ध शब्दसंग्रह

झाडीबोलीत निसर्ग, शेती आणि अरण्यजीवनाशी निगडित विपुल शब्दसंग्रह आहे:

झाडीबोली शब्द	प्रमाण मराठी अर्थ
माय / बापू	आई / वडील
लेकूर / पोटा	मूल / मुलगा
डोस्कं / माथा	डोके
कोठी / कायले	कुठे / कशासाठी (का)
तवा / तव्हान	तेव्हा / मग
इजा	अडचण / त्रास
सांगोन राहिलो	सांगत आहे
खायाले / प्यायाले	खाण्यासाठी / पिण्यासाठी
रंदा	आनंद / मजा

४. संस्कृती, लोककला आणि झाडीपट्टी रंगभूमी

झाडीबोलीची ओळख केवळ संभाषणापुरती मर्यादित नसून ती लोककला आणि व्यावसायिक नाट्यरंगाची जननी आहे:

- **झाडीपट्टी रंगभूमी :**

  झाडीपट्टीची स्वतःची एक समांतर व्यावसायिक रंगभूमी आहे, जी संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. दिवाळी ते होळीच्या काळात भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यांत **'दंडार'** आणि **'झाडीपट्टी नाटकांचे'** हजारो प्रयोग होतात. यात लाखो प्रेक्षक सहभागी होतात आणि ही नाटके पूर्णपणे झाडीबोली व स्थानिक संस्कृतीवर आधारित असतात.

- **दंडार व खडीगंमत :**

  'दंडार' हा झाडीपट्टीतील अत्यंत लोकप्रिय लोकनाट्य प्रकार आहे. यात झाडीबोलीतील संवाद, गाणी आणि नृत्यांचा समावेश असतो.

- **सण आणि लोकगीते:**

  'पळस' किंवा 'झाडी'च्या भागात साजरी होणारी **झाडीपट्टीची होळीची गाणी**, **गौरी-गणपतीची गाणी** पूर्णपणे झाडीबोलीत गायली जातात.

५. साहित्यातील स्थान आणि जतन

झाडीबोलीचे साहित्यातील योगदान मोलाचे आहे:

- **प्राचीन अवशेष:** ज्ञानेश्वरी आणि महानुभाव साहित्यातील काही प्राकृत/अपभ्रंश शब्दांची मुळे झाडीबोलीत स्पष्टपणे सापडतात.
- **झाडीबोली साहित्य संमेलन:** झाडीपट्टीतील साहित्यिकांनी आणि संशोधकांनी झाडीबोलीच्या संवर्धनासाठी **'झाडीबोली साहित्य संमेलन'** ही चळवळ सुरू केली. डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर आणि इतर अनेक अभ्यासकांनी झाडीबोलीचा कोश (Dictionary) आणि व्याकरण ग्रंथबद्ध करण्याचे मोठे कार्य केले आहे.

समारोप

झाडीबोली ही निसर्गाच्या आणि अरण्याच्या कुशीत जपली गेलेली, विदर्भातील लोकजीवनाचा खरा सुगंध असणारी आणि प्राचीन मराठीचे सौंदर्य अंगावर बाळगणारी एक अतिशय रसरशीत लोकबोली आहे. झाडीपट्टीची रंगभूमी आणि तिथल्या लोककलांमुळे ही बोली आज अधिक सशक्त आणि जीवंत राहिली आहे.

हळबी बोली

हळबी बोली ही महाराष्ट्रातील पूर्व विदर्भ (विशेषतः गडचिरोली व गोंदियाचा काही भाग) आणि त्याला लागून असलेल्या छत्तीसगडमधील बस्तर, दांतेवाडा, कांकेर तसेच ओडिशातील कोरापुट या सीमावर्ती भूप्रदेशात बोलली जाणारी एक अतिशय महत्त्वाची, प्राचीन आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या वैशिष्ट्यपूर्ण लोकबोली आहे.

मुख्यत्वे **'हळबा' (हळबी) जमातीची** ही मातृभाषा असली, तरी या विस्तृत आदिवासी व दुर्गम भूप्रदेशात ही भाषा वेगवेगळ्या जमाती आणि समाजांना जोडणारी **'संपर्क भाषा' (Link Language)** म्हणून शतकानुशतके वापरली जात आहे.

१. उगम, नाव आणि भौगोलिक व्याप्ती

- **नाव उगम:** 'हळबा' किंवा 'हळबी' हा शब्द 'हळ' (नांगर) या शब्दाशी जोडला जातो. ही जमात पारंपरिकदृष्ट्या कृषिसंस्कृती आणि नांगरणीच्या कामाशी जोडलेली असल्याने या भाषेला हळबी हे नाव पडले असे मानले जाते.
- **भौगोलिक क्षेत्र:**
    - **महाराष्ट्र:** गडचिरोली जिल्हा (आरमोरी, गडचिरोली, धानोरा, कुरखेडा तालुके) आणि गोंदियाचा दक्षिण भाग.

- **छत्तीसगड:** संपूर्ण बस्तर विभाग (कांकेर, जगदलपूर, दांतेवाडा, कोंडागाव).
- **ओडिशा:** कोरापुट आणि नवरंगपूर जिल्ह्यांचा सीमेवरील भाग.

२. भाषिक स्वरूप आणि संगम (Linguistic Position)

हळबी बोलीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे ती **इंडो-आर्यन (मराठी-हिंदी-छत्तीसगडी)** आणि **द्रविडियन (गोंडी/तेलगू)** भाषा कुळांचा एक अत्यंत सुरेख आणि अद्वितीय संगम आहे.

- अनेक भाषाशास्त्रज्ञांच्या मते (उदा. ग्रियर्सन यांच्या 'लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया'नुसार), हळबी ही **मराठीची पूर्व-सीमावर्ती बोली** किंवा **मराठी आणि ओरिया/छत्तीसगडी यांमधील दुवा (Transitional Dialect)** म्हणून ओळखली जाते.
- यात मराठीतील अनेक प्राचीन/अपभ्रंश रूपे, छत्तीसगडी व्याकरणिक प्रत्यय आणि गोंडी शब्दांची सरमिसळ पाहायला मिळते.

३. भाषिक व व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

हळबी बोलीची रचना साधी, उच्चाराला सोपी आणि निसर्गदत्त लयीत वाहणारी आहे:

- **'ळ' ध्वनीचा पूर्ण अभाव:**

हळबी बोलीत मराठीतील 'ळ' हा ध्वनी वापरला जात नाही. त्याच्या जागी **'ल'** किंवा **'र'** चा वापर होतो (उदा. वेळ - वेल, पाणी/जळ - जल).

- **क्रियापदांची रूपे आणि काल:**
  - हळबीमध्ये क्रियापदांची रूपे अतिशय साधी असतात. वाक्याच्या शेवटी **'आसे'** (आहे), **'राहे'** (राहातो/होता) किंवा **'गेलो'** या शब्दांचा वापर होतो.
  - (उदा. 'मी जात आहे' - **"मुं जात आसों"**).
- **सर्वनामे:**
  - **मी:** मुं / मुई
  - **तू:** तुं / तुई
  - **आम्ही:** हामी / हामू
  - **तुम्ही:** तुमी / तुमू
  - **तो/ती:** सो / ते
- **लिंग आणि वचन:**

हळबीत लिंगभेद आणि वचनभेद मराठीएवढे क्लिष्ट नसून व्याकरणिकदृष्ट्या साधे आणि सुटसुटीत आहेत.

४. हळबी शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक नमुने)

हळबी बोलीचा शब्दसंग्रह अरण्य, शेती, आणि दैनंदिन जीवनाशी थेट जोडलेला आहे:

हळबी शब्द	अर्थ (प्रमाण मराठी)
बाबा / बापू	वडील
दाई / माय	आई
टुरा / टुरी	मुलगा / मुलगी
काज / कामा	काम
खातोसो	खात आहे
कोथा जाचोस?	कुठे चाललास?
भात / चौर	भात / तांदूळ
घोर	घर
आवो / इये	या / यावे

५. संस्कृती, लोकसाहित्य आणि संपर्क भाषेचे स्थान

- **बस्तर आणि गडचिरोलीची संपर्क भाषा:** मध्य भारतातील आदिवासी पट्ट्यात शेकडो बोली बोलल्या जातात (उदा. गोंडी, माडिया, दोरली, भतरी). या वेगवेगळ्या बोली बोलणारे लोक जेव्हा बाजारात किंवा व्यवहारासाठी एकत्र येतात, तेव्हा ते संभाषणासाठी **हळबी** भाषेचाच वापर करतात.
- **लोकसाहित्य व गाणी:** हळबी बोलीत विपुल मौखिक साहित्य आहे. यात लोककथा, म्हणी, उखाणे आणि **'लोजा'** किंवा **'छेरता'** या सणांच्या वेळी गायली जाणारी पारंपरिक गाणी अत्यंत प्रसिद्ध आहेत.
- **संस्कृती आणि निसर्ग:** हळबी लोकगीतांमधून जंगलाचे रक्षण, मातीशी असलेले नाते, आणि स्थानिक देवी-देवतांची (उदा. दंतेश्वरी आई) स्तुती ऐकायला मिळते.

६. जतन आणि आधुनिक साहित्य

- **लिपी:** हळबी बोलीला स्वतःची स्वतंत्र लिपी नसून ती **देवनागरी** लिपीतच लिहिली जाते.
- **साहित्य निर्मिती:** छत्तीसगड आणि गडचिरोली भागातील अनेक अभ्यासक व लोककलाकारांनी हळबी बोलीतील गाणी, कथा शब्दबद्ध करण्याचे आणि त्यांचे कोष (Dictionaries) तयार करण्याचे काम केले आहे. आकाशवाणी (All India Radio)

गडचिरोली व जगदलपूर केंद्रांवरून हळबी भाषेत विशेष कार्यक्रम प्रसारित केले जातात.

समारोप

हळबी बोली ही केवळ एका विशिष्ट समाजाची भाषा नसून ती **मध्य भारतातील विविध संस्कृतींना, जमातींना आणि भाषांना एकत्र बांधणारा एक मजबूत सांस्कृतिक पूल** आहे. मराठीच्या पूर्व सीमेवरील या बोलीमध्ये महाराष्ट्रातील मातीचा आणि दंडकारण्यातील निसर्गाचा अनोखा गंध सामावलेला आहे.

उत्तर महाराष्ट्रातील मराठी बोली

- ❖ अहिराणी बोली
- ❖ डांगी बोली
- ❖ लेवा गण बोली
- ❖ तावडी बोली
- ❖ देहवाली बोली

अहिराणी बोली

अहिराणी बोली ही महाराष्ट्रातील **खानदेश प्रांतातील** अत्यंत समृद्ध, गोड, लयबद्ध आणि ऐकायला अतिशय जिव्हाळ्याची वाटणारी एक प्रमुख लोकबोली आहे. मुख्यत्वे जळगाव, धुळे, नंदुरबार आणि नाशिक जिल्ह्याचा उत्तर भाग (उदा. सटाणा, मालेगाव, कळवण, देवळा) या विस्तीर्ण प्रदेशात ही बोली मोठ्या प्रमाणावर बोलली जाते.

'अहिर' या प्राचीन गवळी/पशूपालक जमातीवरून या बोलीला **'अहिराणी'** किंवा **'खानदेशी'** हे नाव प्राप्त झाले आहे.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि स्थानिक प्रकार

अहिराणी बोलीचा मुख्य विस्तार तापी आणि गिरणा नद्यांच्या सुपीक खोऱ्यात आहे. भौगोलिक स्थानानुसार या बोलीच्या काही स्थानिक छटा (Sub-dialects) आढळतात:

- **तापी काठची अहिराणी:** धुळे व जळगावच्या तापी नदीकाठच्या भागात बोलली जाणारी अधिक अस्सल अहिराणी.
- **नंदुरबार/प्रकाशा परिसर:** या भागातील अहिराणीवर भिल्ली आणि गुजरात सीमेवरील बोलींचा प्रभाव आढळतो.

- **नाशिकची कसमादे पट्टी (कळवण, सटाणा, मालेगाव, देवळा):** या भागातील अहिराणीवर मराठवाडी किंवा बागलाणी/प्रमाण मराठीचा थोडा प्रभाव जाणवतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

अहिराणी बोलीची स्वतःची व्याकरणिक रचना अतिशय रंजक आणि सोपी आहे:

- **'ळ' ऐवजी 'ल' किंवा 'य' चा उच्चार:**

उत्तर कोकण आणि विदर्भातील बोलींप्रमाणे अहिराणीतही 'ळ' ऐवजी सर्रास 'ल' किंवा 'य' चा वापर होतो.

(उदा. केळी - **केली/केयी**, डोळा - **डोला/डोया**, पाणी - **पानी**).

- **'स' आणि 'श' चा उच्चार:**

अहिराणीत 'श' च्या ऐवजी 'स' चा उच्चार सहजतेने होतो. (उदा. शेत - **सेत**, शाळा - **साला**).

- **दीर्घ उच्चार व लहेजा:**

अहिराणी संभाषणात एक विशिष्ट प्रकारची संगीतासारखी लय (Rhythm) असते. वाक्यातील शब्दांवर विशिष्ट पद्धतीने आघात केला जातो.

- **सर्वनामे व क्रियापद रूपे:**
  - **मी:** मी / मना

- **तू:** तू / तुना
- **आम्ही:** आम्ही / आमना
- **तुम्ही:** तुमना
- **क्रियापदे:**
  - 'जातो' ऐवजी **'जास'** किंवा **' जाइ रायना'**.
  - 'करतो आहे' ऐवजी **'करी रायना'** (मुलासाठी) / **'करी रायनी'** (मुलीसाठी).
  - 'कुठे चाललास?' ऐवजी **'कठे जाई रायना?'**.

३. अहिराणी शब्दसंग्रह (काही रंजक नमुने)

अहिराणी भाषेतील रोजच्या वापरातील शब्द अतिशय अर्थपूर्ण आणि गोड आहेत:

अहिराणी शब्द	**प्रमाण मराठी अर्थ**
माय / बास	आई / वडील
लेकूर / आंडोर/ आंडेर	मूल / मुलगा/ मुलगी
कसा शे? / कशी शे?	कसा आहेस? / कशी आहेस?
कठे चालना?	कुठे चाललास?
खाल्ला का?	जेवलास का?
मना / तुना	माझा / तुझा
डोस्कं / माथा	डोके
व्हय / नाई	होय / नाही
सांगायना	सांगत आहे

४. संस्कृती, लोकसाहित्य आणि गाणी

अहिराणी बोली ही केवळ संभाषणाचे साधन नसून ती खानदेशी संस्कृतीचा खरा आत्मा आहे:

- **बहिणाबाई चौधरींची कविता:**

  अहिराणी बोलीला जागतिक आणि सार्वकालिक ओळख मिळवून देण्याचे सर्वात मोठे श्रेय कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांना जाते. त्यांच्या 'अरे संसार संसार', 'माझी माय सरसोती', 'मन वढाय वढाय' यांसारख्या अहिराणी रचनांनी मराठी साहित्याला अतोनात समृद्ध केले आहे.

- **कानबाई उत्सव आणि हळदीची गाणी:**

  खानदेशातील अतिशय श्रद्धास्थान असलेला 'कानबाई उत्सव' आणि लग्नातील हळदीची गाणी अहिराणीतच गायली जातात. या लोकगीतांमधील लय आणि भक्तीभाव अद्वितीय असतो.

- **लोककला व भोंडला:**

  अहिराणीतील लोककथा, उखाणे, म्हणी (उदा. "दिसना दवडा, नी पळना भवडा") आणि सणावारांची गाणी खानदेशच्या लोकसंस्कृतीची समृद्धी दर्शवतात.

५. आधुनिक काळातील महत्त्व

सध्याच्या डिजिटल युगात अहिराणी बोलीने एक नवी झेप घेतली आहे:

- **संगीत व युट्यूब संस्कृती:** अहिराणी लोकगीते, डीजे गाणी आणि खानदेशी कॉमेडी व्हिडिओ युट्यूब व सोशल मीडियावर प्रचंड लोकप्रिय आहेत.उदा." देख तुही बायको कशी नाची रायनी"
- **चित्रपट व मालिका:** मराठी चित्रपट आणि टीव्ही मालिकांमधून अहिराणी बोलीतील पात्रांना आणि संवादांना प्रेक्षकांची मोठी पसंती मिळत आहे.

समारोप

अहिराणी बोली ही खानदेशाच्या काळ्या मातीतील तापी-गिरणेच्या पाण्यासारखीच निर्मळ, रसरशीत आणि जिव्हाळ्याची भाषा आहे. बहिणाबाईंच्या साहित्याचा वारसा आणि खानदेशी माणसांचा 'अतिथी देवो भव' स्वभाव या बोलीच्या प्रत्येक शब्दात सामावलेला आहे.

डांगी बोली

डांगी बोली ही उत्तर महाराष्ट्राच्या सह्याद्रीच्या डोंगररांगांमध्ये आणि गुजरातच्या सीमावर्ती दुर्गम भागात बोलली जाणारी अत्यंत प्राचीन, निसर्गपूजक आदिवासी संस्कृतीची आणि नादमय अशी एक वैशिष्ट्यपूर्ण बोलीभाषा आहे.

ही बोली मुख्यत्वे **नाशिक जिल्ह्याचा पश्चिम भाग** (इगतपुरी, त्र्यंबकेश्वर, पेठ, सुरगाणा, कळवण) आणि गुजरात राज्यातील **डांग जिल्हा** व लगतच्या **नवसारी, वलसाड** परिसरातील डांगी, भिल्ल, वारली आणि कुरुंब (कोकणा) जमातींमध्ये बोलली जाते.

१. भौगोलिक विस्तार आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- **'डंग' किंवा 'डांग' प्रदेश:**

  'डांग' म्हणजे घनदाट जंगल किंवा डोंगराळ प्रदेश. या अतिशय घनदाट जंगलांच्या आणि पर्वतरांगांच्या कुशीत राहणाऱ्या लोकसमूहाची भाषा म्हणून हिला **'डांगी'** असे नाव पडले.

- **सीमावर्ती प्रदेशाचा प्रभाव:**

  हा प्रदेश महाराष्ट्र आणि गुजरातच्या अगदी सीमेवर असल्यामुळे ऐतिहासिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या डांगी बोली ही **मराठी आणि गुजराती** यांच्यातील एक महत्त्वाचा 'भाषिक साकव' मानली जाते.

- **प्राचीन मूळ:**

  या भागातील मूळ रहिवाशांच्या (आदिवासी जमातींच्या) जीवनशैलीशी ही भाषा शतकानुशतके जोडलेली आहे. मौखिक परंपरेतून ही भाषा पिढ्यानपिढ्या टिकून राहिली आहे.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

डांगी बोली ही खानदेशी आणि कोकणी बोलीच्या कुळाशी साम्य दर्शवणारी असली, तरी तिच्यात स्वतःचे वेगळे उच्चारशास्त्र आणि व्याकरण आहे:

- **'ळ' च्या जागी 'ल' किंवा 'य' चा उच्चार:**

  मराठीतील **'ळ'** या वर्णाचा उच्चार डांगी बोलीत **'ल'** किंवा **'य'** असा केला जातो.

  - उदा. केळी - **केली / केयी**
  - डोळा - **डोला**
  - काळा - **काला**

- **उच्चारातील मऊपणा आणि लय (Intonation):**

  डांगी भाषेत बोलताना वाक्याच्या शेवटी एक विशिष्ट हेल किंवा लय (Rhythm) लावली जाते, ज्यामुळे ही बोली ऐकायला खूप गोड आणि संगीतासारखी वाटते.

- **क्रियापदे आणि सर्वनामे:**

- कुठे चालला आहात? - **कठे जाय रायला? / कोह्हा जायना?**
- काय करतोस? - **काय करी रायला?**
- मी येतो - **मंय आवतो**
- आम्ही जातो - **आमी जावतो**

३. शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक उदाहरणे)

डांगी बोलीतील शब्दसंग्रह हा प्रामुख्याने निसर्ग, जंगलातील वनस्पती, प्राणी, शेती आणि दैनंदिन आदिवासी जीवनशैलीशी निगडित असतो:

डांगी शब्द	प्रमाण मराठीतील अर्थ	टीप / संदर्भ
मंय	मी	सर्वनाम
आमी	आम्ही	सर्वनाम
कठे / कोहा	कुठे	प्रश्नार्थक शब्द
कव्हा / कदिस	कधी	वेळेचा संदर्भ
माय / याया	आई	नातेसंबंध
डोस्कं / माथं	डोके	अवयव
वावर / डोंगर	शेत / पर्वत	निसर्ग संदर्भ

४. संस्कृती, लोककला आणि मौखिक परंपरा

- **मौखिक साहित्य (Oral Literature):**

  डांगी बोलीला स्वतःची लिखित लिपी नसली तरी **लोकगीते, कथा, म्हणी, उखाणे आणि दंतकथांचा** खूप मोठा मौखिक साठा या बोलीत उपलब्ध आहे.

- **सण आणि उत्सव गीते:**

  'डोंगरदेव', **'नागपंचमी'**, **'दीपावली' (बारस)** आणि **'होळी'** या सणांच्या वेळी गायली जाणारी 'डांगी गीते' आणि त्यासोबत केले जाणारे **'तारपा नृत्य'** व **'डांगी नृत्य'** या बोलीचा जिवंत वारसा दर्शवतात.

- **निसर्ग आणि औषधी ज्ञान:**

  डांगी बोलीमध्ये जंगलातील विविध झाडे-झुडपे, जडीबुटी आणि वन्यजीवांसाठी अत्यंत बारकाईने तयार केलेले स्वतंत्र शब्द आढळतात.

५. सध्याची स्थिती आणि आव्हाने

- **शिक्षणाचा आणि संपर्काचा प्रभाव:**

  प्रमाण मराठी आणि गुजराती भाषेच्या वाढत्या प्रभावामुळे नव्या पिढीतील डांगी बोलीच्या वापरात काही प्रमाणात बदल होत आहेत.

- **बोलीचे जतन:**

  स्थानिक लोककलाकार, अभ्यासक आणि सामाजिक संस्थांच्या प्रयत्नांमुळे डांगी लोकगीते आणि कथांचे संकलन केले जात आहे. डिजिटल मीडिया आणि स्थानिक युट्यूब चॅनेल्समुळे डांगी गाणी आणि संस्कृती आता अधिक लोकांपर्यंत पोहोचत आहे.

समारोप

डांगी बोली ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती सह्याद्रीच्या कुशीतील घनदाट जंगले, आदिवासी संस्कृती आणि मराठी-गुजरातीच्या सीमावर्ती समन्वयाचे **एक अत्यंत समृद्ध आणि जिवंत प्रतीक** आहे.

लेवागण बोली

लेवागण बोली (ज्याला **'लेवा पाटीदार बोली'** किंवा **'खानदेशी-लेवा बोली'** असेही म्हटले जाते) ही उत्तर महाराष्ट्रातील खानदेश प्रदेशात, विशेषतः **जळगाव** आणि **बुलढाणा** जिल्ह्याच्या सीमावर्ती भागात बोलली जाणारी अत्यंत समृद्ध, गोड आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या वैशिष्ट्यपूर्ण बोलीभाषा आहे.

ही बोली प्रामुख्याने खानदेशातील कृषी संस्कृतीशी घट्ट जोडलेल्या **लेवा पाटीदार (लेवा पाटील /लेवा गुजर)** समाजात पिढ्यानपिढ्या बोलली जाते. अहिराणी आणि तावडी या खानदेशी बोलींशी तिचे जवळचे नाते असले, तरी स्वतःचे वेगळे शब्दसंग्रह आणि उच्चारशास्त्र यामुळे लेवागण बोलीचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकून आहे.

१. भौगोलिक विस्तार आणि उगम

- **मुख्य क्षेत्र:**
  लेवागण बोलीचा मुख्य विस्तार **जळगाव जिल्हा** (भुसावळ, रावेर, यावल, मुक्ताईनगर, जामनेर, सावदा परिसर) आणि लगतच्या **बुलढाणा जिल्ह्याचा** (मलकापूर, नांदुरा, जळगाव जामोद) काही भाग येथे प्रामुख्याने आढळतो.
- **ऐतिहासिक व सामाजिक पार्श्वभूमी:**

तापी, पूर्णा आणि गिरणा नद्यांच्या अत्यंत सुपीक खोऱ्यात वसलेला लेवा पाटीदार समाज हा प्रामुख्याने **शेतकरी आणि बागायती संस्कृतीचा** मानला जातो. त्यामुळे या बोलीच्या उगमावर आणि विकासावर शेती, निसर्ग आणि ग्रामीण जीवनशैलीचा थेट प्रभाव दिसून येतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

लेवागण बोली ही **अहिराणीच्या कुळातील** असली तरी तिच्यात स्वतःची एक विशिष्ट मृदुता (Softness) आणि लहेजा आहे:

- **'ळ' ऐवजी 'ळ/य' किंवा स्पष्ट उच्चार:**

  इतर खानदेशी बोलींप्रमाणेच अनेक ठिकाणी 'ळ' च्या ऐवजी 'य' किंवा 'ल' चा उच्चार होतो किंवा उच्चार अत्यंत मऊ केला जातो.
  - उदा. डोळा - **डोया / डोला**
  - केळी - **केयी**
- **विभक्ती आणि क्रियापदांची रूपे:**
  - मी चाललो आहे - **मी चाललोय / मी चालिना**
  - कुठे चाललात? - **कठे चाल्ले? / कठे जाई रायना?**
  - काय करतोस? - **काय करी रायना?**
- **आदरदर्शक शब्दप्रयोग:**

  संभाषणात आपुलकी आणि समोरच्याला आदर देण्याची खास पद्धत या बोलीत आहे. लहान-मोठ्यांशी बोलताना वाक्याच्या शेवटी विशिष्ट हेल (Intonation) लावला जातो.

३. शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक उदाहरणे)

लेवागण बोलीत शेती, नातेसंबंध आणि दैनंदिन व्यवहाराशी संबंधित अनोखे शब्द आढळतात:

लेवागण शब्द	प्रमाण मराठीतील अर्थ	संदर्भ / टीप
कठे	कुठे	प्रश्नार्थक
कडे	कव्हा / कधी	वेळेचा संदर्भ
आथा / आता	आत्ता	वेळ
डोया	डोळा	उच्चार वैशिष्ट्य
माय / बाय	आई / स्त्री	आपुलकीचा शब्द
बास	बस / पुरे	संवादातील शेवट
वावर	शेत	कृषी संस्कृती

४. साहित्यातील आणि संस्कृतीतील स्थान

- **कवयित्री बहिणाबाई चौधरींचे नाते:**

  जरी बहिणाबाईंची कविता ही **'चौधरी बोली' / तावडी-अहिराणीचे** प्रतीक मानली जात असली, तरी जळगाव परिसरातील लेवा पाटीदार संस्कृतीशी आणि लेवागण बोलीशी त्या भाषानिर्मितीचे अत्यंत जवळचे नाते आहे. निसर्ग, शेती आणि तत्त्वज्ञान अत्यंत सोप्या बोलीत मांडण्याची ताकद या भाषिक परंपरेत आहे.

- **लोकगीते आणि सण:**

  अक्षय्य तृतीया (आखाजी), **गणेशोत्सव**, **गौरी-गणपती** आणि **सण-उत्सवांच्या वेळी** गायली जाणारी लेवागण बोलीतील लोकगीते (उदा. 'ओव्या' आणि 'जात्यावरची गाणी') आजही ग्रामीण भागात मोठ्या आवडीने गायली जातात.

- **नातेसंबंधांची भाषा:**

  कुटुंबव्यवस्था आणि नातेसंबंध जपण्यावर या समाजाचा मोठा भर असल्यामुळे, या बोलीत नातेसंबंधांसाठी खूप बारकाईने तयार केलेले शब्द प्रयोग पाहायला मिळतात.

५. अहिराणी आणि लेवागण यांतील फरक

अनेकदा लेवागण बोलीला अहिराणीचाच एक भाग मानले जाते, परंतु दोन्हीत सूक्ष्म फरक आहेत:

1. **मृदुता (Tone):** अहिराणी बोली ही तुलनेने थोडी खणखणीत आणि वेगाने बोलली जाते, तर लेवागण बोलीचा लहेजा अधिक मऊ आणि लयबद्ध असतो.
2. **शब्दसंग्रह:** तापी-पूर्णा खोऱ्यातील शेती पद्धतीमुळे (विशेषतः केळी आणि कापूस पिकांच्या संस्कृतीमुळे) लेवागण बोलीत व्यावसायिक आणि कृषी क्षेत्रातील विशिष्ट शब्द अहिराणीपेक्षा वेगळे आढळतात.

समारोप

लेवागण बोली ही उत्तर महाराष्ट्रातील समृद्ध शेतीसंस्कृतीची, तापी-पूर्णा खोऱ्यातील निसर्गाची आणि नात्यांमधील आपुलकीची एक **अत्यंत गोड आणि लयीत बोलली जाणारी मराठी उपबोली** आहे.

तावडी बोली

तावडी बोली (ज्या बोलीला अनेकदा **'तावडी खानदेशी'** किंवा **'पूर्व अहिराणी'** म्हणूनही ओळखले जाते.) ही महाराष्ट्रातील **खानदेश प्रांतातील** विशेषतः **जळगाव जिल्हा** आणि त्याच्या आसपासच्या परिसरात बोलली जाणारी एक अतिशय महत्त्वाची, गोड आणि समृद्ध लोकबोली आहे.

खानदेशातील तापी, गिरणा, आणि वाघूर नद्यांच्या सुपीक खोऱ्यात वसलेल्या **'तावड'** किंवा **'तापी काठच्या'** प्रदेशावरून या बोलीला 'तावडी' हे नाव पडले आहे. ही बोली अहिराणी बोलीचीच एक प्रमुख उपबोली (Sub-dialect) मानली जाते, तरीही तिची स्वतःची अशी काही वेगळी भाषिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आहेत.

१. भौगोलिक व्याप्ती

तावडी बोलीचा मुख्य प्रसार पूर्व आणि मध्य जळगाव जिल्ह्यात जास्त पाहायला मिळतो:

- **मुख्य क्षेत्र:** भुसावळ, यावल, रावेर, मुक्ताईनगर, जामनेर, जळगाव तालुका, आणि एरंडोल-पाचोराचा काही भाग.
- **सीमेचा प्रभाव:** पूर्वेकडे मध्य प्रदेशाची सीमा (बऱ्हाणपूर) असल्यामुळे तावडीवर निमाडी आणि हिंदी भाषेचा, तर

दक्षिणेकडे बुलढाणा जिल्हा असल्यामुळे वऱ्हाडी बोलीचा सूक्ष्म प्रभाव जाणवतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

तावडी बोली अहिराणीशी खूप जवळीक साधणारी असली, तरी तिच्या उच्चारपद्धतीत आणि काही प्रत्ययांत स्पष्ट फरक दिसून येतो:

- **'ळ' ऐवजी 'ल' किंवा 'य' चा वापर:**

  इतर उत्तर कोकण व खानदेशी बोलींप्रमाणे तावडीतही 'ळ' ऐवजी 'ल' किंवा 'य' वापरला जातो.

  (उदा. केळी - **केली/केयी**, पाणी - **पानी**, डोळा - **डोला**).

- **क्रियापदांची खास रूपे:**
  - **'आहे'** ऐवजी **'शे'** किंवा **'हाये'** वापरले जाते.
  - **'करत आहे'** ऐवजी **'करी रायना'** (मुलासाठी) किंवा **'करी रायनी'** (मुलीसाठी).
  - भविष्यकाळ दर्शवताना **' जासू'** (जाईन), **'खासू'** (खाईन) अशी रूपे वापरली जातात.

- **'च' आणि 'ज' चे उच्चार:**

तावडीत 'च' आणि 'ज' चे उच्चार अधिक दंततालव्य (म्हणजे जिभेचा स्पर्श दातांच्या मुळाशी करून) केले जातात, ज्यामुळे बोलीला एक मऊ आणि संगीतमय लहेजा मिळतो.

- **सर्वनामे:**
  - **मी:** मी / मना
  - **तू:** तू / तुना
  - **आम्ही:** आम्ही / आमना
  - **तुम्ही:** तुमना / तुमला

३. तावडी शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक नमुने)

तावडी बोलीतील रोजच्या वापरातील शब्द अतिशय आपुलकीचे आणि जिव्हाळ्याचे आहेत:

तावडी शब्द	**प्रमाण मराठी अर्थ**
माय / बास	आई / वडील
लेकूर / पोरगा	मूल / मुलगा
कसा शे? / कशी शे?	कसा आहेस? / कशी आहेस?
कठे चालना?	कुठे चाललास?
मना / तुना	माझा / तुझा
जेवला का?	जेवलास का?
माथा / डोस्कं	डोके
होय / न्हाई	होय / नाही

४. बहिणाबाई चौधरी आणि तावडी बोली

तावडी बोलीचे साहित्यातील स्थान अढळ करण्याचे सर्वात मोठे श्रेय **कवयित्री बहिणाबाई चौधरी** यांना जाते.

- बहिणाबाईंचा जन्म जळगाव जिल्ह्यातील असोदा (जि. जळगाव) गावचा होता. त्यांनी रचलेल्या सर्व अजरामर कविता (उदा. 'माझी माय सरसोती', 'अरे संसार संसार', 'देवाघरची ताटी') या प्रामुख्याने तावडी/अहिराणी मिसळलेल्या बोलीतच आहेत.
- बहिणाबाईंच्या कवितेतील शेती, शिवार, निसर्ग आणि जीवनाचे तत्त्वज्ञान हे तावडी भाषेच्या माध्यमातूनच संपूर्ण जगासमोर आले.

५. संस्कृती आणि लोकसाहित्य

- **सण आणि लोकगीते:** तावडी बोलीत खानदेशचा प्रसिद्ध **'कानबाई उत्सव'**, **'गौरी-गणपतीची गाणी'**, आणि लग्नातील **'हळदीची गाणी'** अतिशय आवडीने गायली जातात.
- **म्हणी व वाक्प्रचार:** तावडी बोलीत शेती आणि ग्रामीण जीवनाशी निगडित अनेक चमत्कृतिपूर्ण म्हणी आढळतात, ज्या रोजच्या व्यवहारात संभाषणाची रंगत वाढवतात.

समारोप

तावडी बोली ही तापी-गिरणेच्या सुपीक प्रदेशातील केळीच्या बागा आणि काळ्या मातीशी नातं सांगणारी भाषा आहे. अहिराणीचाच एक गोड आणि मऊ भाग असलेली ही बोली बहिणाबाईंच्या साहित्यामुळे मराठीच्या लोकसंस्कृतीतील एक अतिशय मौल्यवान रत्न ठरली आहे.

देहवाली बोली

देहवाली बोली (ज्याला **'देहवाली भिल्ली'** किंवा **'अढाई बोली'** म्हणूनही ओळखले जाते) ही महाराष्ट्राच्या उत्तर-पश्चिम भागातील, विशेषतः **नंदुरबार, धुळे** आणि त्याला लागून असलेल्या **गुजरात (तापी, नर्मदा) व मध्य प्रदेश (झाबुआ, अलिराजपूर)** यांच्या सीमावर्ती पट्ट्यात बोलली जाणारी एक अतिशय महत्त्वाची आणि प्राचीन आदिवासी लोकबोली आहे.

मुख्यत्वे **'पावरा'** आणि **'भिल्ल'** समाजाच्या काही उपगटांमध्ये ही बोली मोठ्या प्रमाणावर बोलली जाते. देहवाली बोली ही इंडो-आर्यन भाषाकुळातील असून तिच्यामध्ये मराठी, गुजराती आणि भिल्ली भाषांचा अनोखा आणि सुरेख संगम पाहायला मिळतो.

१. नामव्युत्पत्ती आणि भौगोलिक व्याप्ती

- **'देहवाली' हे नाव का पडले?:**

स्थानिक भाषेत 'देह' किंवा 'देहा' म्हणजे **मैदानी / सपाट प्रदेश**. सातपुड्याच्या डोंगराळ पट्ट्यात राहणारे आदिवासी (उदा. पावरा समाज) जेव्हा सातपुड्याच्या पायथ्याशी असलेल्या सपाट मैदानी भागात (खानदेशातील तापी खोऱ्यात) वसले, तेव्हा या मैदानी भागातील लोक जी बोली बोलू लागले तिला **'देहवाली'** (म्हणजेच मैदानी भागाची भाषा) असे नाव पडले.

- **मुख्य भौगोलिक विस्तार:**
  - **महाराष्ट्र:** नंदुरबार जिल्हा (तळोदा, शहादा, अक्कलकुवा, नंदुरबार तालुका) आणि धुळे जिल्ह्याचा काही उत्तर भाग.
  - **गुजरात सीमा:** निझर, उच्छल, कुकरमुंडा परिसर.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

देहवाली बोलीची रचना अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ती ऐकायला लयबद्ध आणि निसर्गाशी नातं सांगणारी वाटते:

- **मराठी आणि गुजरातीचा दुवा (Transitional Dialect):**

देहवाली बोली ही मराठीच्या उत्तरेकडील सीमेवर असल्याने ती **मराठी आणि गुजराती भाषांना जोडणारा एक महत्त्वाचा भाषिक दुवा** म्हणून काम करते.

- **ध्वनिपरिवर्तन व उच्चार:**
  - **'ळ' ऐवजी 'ल' वा 'र' चा उच्चार:** इतर खानदेशी व आदिवासी बोलींप्रमाणे देहवालीतही 'ळ' हा ध्वनी वापरला जात नाही. (उदा. वेळ - वेल, पाणी - पानी).
  - **'स' आणि 'श' चा उच्चार:** 'श' च्या ठिकाणी सहजतेने 'स' वापरला जातो.
  - **स्वरांवर आघात:** देहवाली संभाषणात शब्दांच्या शेवटी स्वरावर थोडा ताण देऊन बोलण्याची खास पद्धत आहे.

- **सर्वनामे आणि क्रियापदांची रूपे:**
  - **मी:** मूं / म्हा
  - **तू:** तूं / तूंव
  - **आम्ही:** आम्ही / हामू
  - **क्रियापदे:** कालदर्शक प्रत्यय सुटसुटीत असतात. (उदा. 'कुठे चाललास?' - **"कहा जाई रायना?"** / **"कहा जाह?"**).

३. देहवाली शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक नमुने)

देहवाली बोलीतील रोजच्या वापरातील शब्द निसर्ग, शेती आणि दैनंदिन आदिवासी जीवनशैलीशी जोडलेले आहेत:

देहवाली शब्द	**प्रमाण मराठी अर्थ**
आवो / बाबा	आई / वडील
पोऱ्या / पोरी	मुलगा / मुलगी
कहा जाह?	कुठे चाललास?
काय करी रायना?	काय करत आहेस?
खाल्ला का?	जेवलास का?
घोर	घर
मानूस	माणूस
पावला / पावस	पाऊस

४. संस्कृती, लोकसाहित्य आणि सण

देहवाली बोली ही केवळ संभाषणाची भाषा नसून ती सातपुड्याच्या कुशीत वसलेल्या आदिवासी संस्कृतीचा खरा आत्मा आहे:

- **पिठोरा चित्रकला आणि विधी:** आदिवासी समाजातील अतिशय पवित्र मानल्या जाणाऱ्या 'पिठोरा' भित्तिचित्रांच्या पूजेच्या वेळी म्हणाली जाणारी गाणी आणि मंत्र देहवाली/भिल्ली भाषेत असतात.
- **होलिका उत्सव (होळी):** सातपुड्यातील होळी (गोरमा माता उत्सव) संपूर्ण देशात प्रसिद्ध आहे. या वेळी गायली जाणारी पारंपरिक गाणी, भोंगऱ्या बाजारात गायली जाणारी लोकगीते देहवाली बोलीतच असतात.
- **लोककथा व मौखिक परंपरा:** देहवालीत पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या शेकडो मौखिक लोककथा, म्हणी आणि उखाणे आहेत, ज्यांतून निसर्गाचे रक्षण आणि प्राण्यांबद्दलचे प्रेम दिसून येते.

५. साहित्यातील स्थान आणि जतन

- **बायबल व शैक्षणिक अनुवाद:** देहवाली बोलीच्या अभ्यासासाठी आणि स्थानिक साक्षरतेसाठी मिशनऱ्यांनी तसेच

स्थानिक अभ्यासकांनी देहवालीत काही पुस्तके व अनुवादित साहित्य तयार केले आहे.

- **स्थानिक डिजिटल मीडिया:** अलिकडच्या काळात युट्यूब, लोकसंगीत (अल्बम गाणी) आणि शॉर्ट फिल्म्सच्या माध्यमातून देहवाली भाषेतील गाणी खूप लोकप्रिय होत आहेत.

समारोप

देहवाली बोली ही सातपुड्याच्या रांगा आणि तापी नदीच्या मैदानी प्रदेशातील आदिवासी संस्कृतीची, निसर्गाच्या कुशीत फुललेली एक अत्यंत प्राचीन व समृद्ध लोकबोली आहे. महाराष्ट्राच्या भाषिक विविधतेत देहवालीचे स्थान अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आणि मोलाचे आहे.

दक्षिण महाराष्ट्रातील मराठीच्या बोली

- ❖ कोल्हापुरी बोली
- ❖ चंदगडी बोली
- ❖ बेळगावी बोली

पश्चिम महाराष्ट्रातील मराठीच्या बोली

- ❖ पुणेरी बोली
- ❖ सोलापुरी बोली

कोल्हापुरी बोली

कोल्हापुरी बोली ही महाराष्ट्रातील पश्चिम महाराष्ट्र पट्ट्यातील, विशेषतः कोल्हापूर आणि आसपासच्या परिसरातील अत्यंत रांगडी, ठसकेबाज, खणखणीत आणि तितकीच जिव्हाळ्याची लोकबोली आहे.

छत्रपती शाहू महाराजांचा पुरोगामी वारसा, कुस्तीची मोठी परंपरा आणि रांगड्या मातीचा गुण या बोलीत स्पष्टपणे जाणवतो. कोल्हापुरी भाषा तिच्या स्पष्ट उच्चारांसाठी आणि 'नाद खुळा' या वृत्तीसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि प्रभाव

कोल्हापुरी बोलीचा मुख्य विस्तार पंचगंगा नदीच्या खोऱ्यात आणि पश्चिम घाटाच्या पायथ्याशी आहे:

- **मुख्य क्षेत्र:** संपूर्ण कोल्हापूर जिल्हा (करवीर, पन्हाळा, राधानगरी, शिरोळ, हातकणंगले, गडहिंग्लज इ.) आणि सांगली जिल्ह्याचा काही भाग (शिराळा, वाळवा).
- **सीमेचा प्रभाव:** दक्षिणेकडे कर्नाटक राज्याची सीमा (बेळगाव, निपाणी) असल्यामुळे कोल्हापुरी बोलीवर **कन्नड** भाषेचा काही अंशी प्रभाव दिसून येतो. तसेच, कोकण सीमेजवळ (गगनबावडा,

शाहूवाडी) मालवणी/कोकणी शब्दांची थोडी देवाणघेवाण पाहायला मिळते.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

कोल्हापुरी बोलीचा लहेजा (Tone) अतिशय डौलदार आणि आत्मविश्वासपूर्ण असतो. तिची काही प्रमुख भाषिक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे:

- **'स' आणि 'त्यास' चा प्रत्यय:**

क्रियापदांच्या आणि सर्वनामांच्या शेवटी 'स' लावून बोलण्याची खास पद्धत कोल्हापुरात आहे.

(उदा. 'काय करतोयस?' - **"काय करत्यास?"**, 'कुठे चाललास?' - **"कुठं चालल्यास?"**, 'जेवलास का?' - **"जेवल्यास काय?"**).

- **'रं' आणि 'गं' चा मोकळा वापर:**

वाक्याला जोर देण्यासाठी किंवा जवळीक साधण्यासाठी शब्दांच्या शेवटी 'रं' (मुलांसाठी) किंवा 'गं' (मुलींसाठी) लावले जाते.

(उदा. **"येतोय रं!"**, **"काय रं गड्या?"**).

- **ठसकेबाज उच्चार:**

शब्दांचे उच्चार पूर्ण, स्पष्ट आणि थोडे लांबवून केले जातात. या बोलीत दबून बोलण्याची पद्धत नाही; आवाज खणखणीत असतो.

- **कन्नड शब्दांचा शिरकाव:**

  सीमेवरील प्रभावामुळे 'आक्का' (मोठी बहीण), 'अण्णा' (मोठा भाऊ), 'अप्पा' यांसारखे कानडी शब्द कोल्हापुरी माणसाच्या रोजच्या वापरात रुळले आहेत.

३. कोल्हापुरी शब्दसंग्रह (काही रंजक नमुने)

कोल्हापुरी बोलीतील शब्द केवळ अर्थ सांगत नाहीत, तर ते तिथली वृत्ती (Attitude) दाखवतात:

कोल्हापुरी शब्द	प्रमाण मराठी अर्थ / संदर्भ
नाद खुळा / नादच नाही	अप्रतिम / सर्वोत्तम / वेड लावणारे
खटका उडणे	जोराचे भांडण होणे
इस्कूट करणे	विस्कटणे / पूर्णपणे खराब करणे
गडी / भिडू	माणूस / जवळचा मित्र
खुळा / येडाखुळा	वेडा / बावळा
आख्खा / समदा	संपूर्ण / सर्व
काटा कीर्रर करणे	एकदम भारी किंवा कडक काम करणे
पाणीपाच करणे	पराभव करणे / फजिती करणे
कट्टा	मित्रांसोबत गप्पा मारण्याची जागा

४. संस्कृती, लोकजीवन आणि तालीम

कोल्हापुरी बोली तिथल्या रांगड्या संस्कृतीचा आरसा आहे:

- **कुस्तीची पंढरी:** कोल्हापूरला कुस्तीची मोठी परंपरा आहे. तालमीतील (आखाड्यातील) शब्द (उदा. डाव, वस्ताद, पट काढणे) कोल्हापुरी बोलीच्या रोजच्या संभाषणात सहज वापरले जातात.
- **अंबाबाई आणि आदर:** कोल्हापूरच्या करवीरवासिनी अंबाबाईवर लोकांची अपार श्रद्धा आहे. रांगड्या भाषेमागे इथल्या माणसाचा 'अतिथी देवो भव' हा स्वभाव आणि महिलांबद्दलचा प्रचंड आदर लपलेला असतो.
- **खानपान:** 'तांबडा-पांढरा रस्सा', 'झणझणीत मिसळ' आणि 'कोल्हापुरी गूळ' यांचा तिखट-गोडपणा कोल्हापुरी माणसाच्या भाषेतही अचूक उतरला आहे.

५. आधुनिक काळातील महत्त्व आणि प्रसार

सध्याच्या काळात कोल्हापुरी बोली ही महाराष्ट्रातील सर्वात लोकप्रिय बोलींपैकी एक बनली आहे:

- **चित्रपट आणि माध्यमे:** 'सैराट' (जरी यात सोलापुरीची छटा असली तरी रांगडेपणा साम्य दर्शवतो), आणि अनेक मराठी चित्रपट, कॉमेडी शोजमध्ये कोल्हापुरी पात्रांना प्रेक्षकांची प्रचंड दाद मिळते.

- **सोशल मीडिया:** 'कोल्हापुरी मीम्स', रील्स आणि संवादांमधील 'स्वॅग' तरुणाईमध्ये खूप प्रसिद्ध आहे.

समारोप

कोल्हापुरी बोली ही फणसासारखी आहे – वरून काटेरी, रांगडी आणि कणखर वाटली, तरी आतून अत्यंत गोड, प्रेमळ आणि जिव्हाळ्याची आहे. "नाद करा पण आमचा कुठं!" असा आत्मविश्वास बाळगणारी ही बोली पश्चिम महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचा एक झळाळता मानबिंदू आहे.

चंदगडी बोली

चंदगडी बोली ही महाराष्ट्रातील दक्षिण कोकण व पश्चिम महाराष्ट्राच्या सीमेवर, विशेषतः कोल्हापूर जिल्ह्यातील **चंदगड तालुका** आणि त्याच्या लगतच्या भागात बोलली जाणारी एक अत्यंत समृद्ध, अनोखी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण सीमावर्ती लोकबोली आहे.

हा भूभाग महाराष्ट्र, गोवा आणि कर्नाटक (बेळगाव जिल्हा) या तीन राज्यांच्या त्रिवेणी संगमावर असल्यामुळे चंदगडी बोलीवर **मराठी**, **मालवणी/गोमंतक कोकणी** आणि **कन्नड** या तीनही भाषांचा एक अत्यंत सुंदर आणि दुर्मिळ संगम पाहायला मिळतो.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि परिसर

चंदगडी बोलीचा मुख्य विस्तार खालील भागात दिसून येतो:

- **मुख्य क्षेत्र:** कोल्हापूर जिल्ह्यातील **चंदगड तालुका** आणि त्याला लागून असलेला **आजरा** व **गडहिंग्लज** तालुक्यांचा काही भाग.
- **सीमावर्ती प्रभाव:** पश्चिमेकडे गोवा (तिलारी घाट ओलांडून) आणि सिंधुदुर्ग (आंबोली/सावंतवाडी) असल्यामुळे मालवणीचा प्रभाव, तर पूर्वेकडे आणि दक्षिणेकडे बेळगाव (कर्नाटक) असल्यामुळे कन्नडचा प्रभाव या बोलीवर स्पष्टपणे जाणवतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

चंदगडी बोली ही केवळ कोल्हापुरी किंवा केवळ मालवणी नाही; तिचे स्वतःचे एक स्वतंत्र व्याकरणिक अस्तित्व आणि लहेजा आहे:

- **'ळ' ध्वनीचा उच्चार:**

  चंदगडीत 'ळ' चा उच्चार अतिशय स्पष्ट आणि खणखणीत केला जातो. काही ठिकाणी मात्र मालवणी प्रभावामुळे तो अनुनासिक किंवा मऊ होतो.

- **कन्नड आणि कोकणीचा प्रभाव:**
  - वाक्याच्या शेवटी किंवा संभाषणात कन्नड प्रत्यय आणि कोकणी लहेजाचे मिश्रण आढळते.
  - 'काय करत आहेस?' ऐवजी **"काय करत्यास?"** (कोल्हापुरी छटा) किंवा **"काय करतास रे?"** (कोल्हापुरी-मालवणी संगम).
- **सर्वनामे आणि क्रियापदांची रूपे:**
  - **मी:** म्या / मी
  - **तू:** तूंव / तू
  - **आम्ही:** आम्ही / आमी
  - **क्रियापदे:** भूतकाळ आणि भविष्यकाळातील क्रियापदांना विशिष्ट प्रत्यय जोडले जातात. (उदा. 'गेलो होतो' - **"गेलोतो"** / **"गेलो गोत"**).

३. चंदगडी शब्दसंग्रह (काही रंजक नमुने)

चंदगडी बोलीतील शब्दसंग्रह अतिशय समृद्ध असून त्यात शेजारच्या सर्व भाषांमधील शब्द आत्मसात केलेले दिसतात:

चंदगडी शब्द	अर्थ (प्रमाण मराठी)	उगम / प्रभाव
अवस / बापूय	आई / वडील	मालवणी
अण्णा / आक्का	मोठा भाऊ / मोठी बहीण	कन्नड
चेडू / पोरगा	मुलगी / मुलगा	मालवणी
कसं कायसा?	कसा आहेस?	मालवणी
जेवल्यास काय?	जेवलास का?	कोल्हापुरी
बायिल	बायको	गोमंतक कोकणी
आडूळ	पडवी / व्हरांडा	स्थानिक

४. संस्कृती आणि लोकजीवन

चंदगडी बोली ही तिथल्या डोंगराळ, निसर्गरम्य जीवनशैलीशी आणि त्रिवेणी संस्कृतीशी थेट जोडलेली आहे:

- **लोककला व सण:** चंदगड भागात साजरी होणारी जागरी, सुगीचे सण, आणि गावच्या जत्रांमध्ये गायली जाणारी लोकगीते चंदगडी बोलीतच असतात.
- **सह्याद्रीचा रांगडेपणा:** सह्याद्रीच्या कुशीतील निसर्ग, तिलारी आणि घटप्रभा नद्यांचा परिसर यामुळे या भाषेला एक प्रकारचा निसर्गदत्त डौल आणि आपुलकी लाभली आहे.

५. भाषिक महत्त्व

सीमावर्ती भागातील भाषा कशी दोन-तीन संस्कृतींना स्वतःमध्ये सामावून घेते, याचे **चंदगडी बोली हे एक उत्कृष्ट उदाहरण** आहे. महाराष्ट्राच्या भाषिक नकाशावर कोल्हापुरी, मालवणी व गोमंतक कोकणी या मोठ्या बोलींना जोडणारा 'संक्रमणाचा पूल' (Transitional Dialect) म्हणून चंदगडी बोलीचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.

समारोप

चंदगडी बोली ही कोल्हापूरचा रांगडेपणा, कोकणचा गोडवा आणि कन्नड संस्कृतीचा जिव्हाळा एकत्र आणणारी एक अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण भाषा आहे. तीन राज्यांच्या सीमेवर वसलेल्या या बोलीत महाराष्ट्राच्या समृद्ध लोकसंस्कृतीचा एक अनोखा रंग दडलेला आहे.

बेळगावी बोली

बेळगावी बोली (ज्याला अनेकदा **'बेळगावी मराठी'** किंवा **'सीमावर्ती बेळगावी बोली'** म्हणून ओळखले जाते) ही महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांच्या सीमावर्ती भागातील, विशेषतः **बेळगाव जिल्हा** (बेळगाव शहर, खानापूर, निपाणी, चिकोडी, हुक्केरी इ.) आणि त्याच्या आसपासच्या परिसरात बोलली जाणारी एक अत्यंत समृद्ध, ऐतिहासिक आणि भाषिकदृष्ट्या अद्वितीय लोकबोली आहे.

हा भूभाग राजकीयदृष्ट्या कर्नाटकात असला, तरी येथील मोठ्या लोकसंख्येची मातृभाषा मराठी आहे. शतकानुशतके मराठी आणि कन्नड या दोन समृद्ध भाषा-संस्कृती एकत्र राहिल्यामुळे बेळगावी बोलीवर **कोल्हापुरी मराठी** आणि **कन्नड** या दोन्ही भाषांचा अतिशय सुंदर आणि गाढा प्रभाव पाहायला मिळतो.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि प्रसार

बेळगावी बोलीचा मुख्य विस्तार खालील भागात दिसून येतो:

- **मुख्य गाभा:** बेळगाव शहर आणि बेळगाव तालुका, खानापूर (डोंगराळ व कोकण सीमेचा भाग), निपाणी, चिकोडी आणि हुक्केरी.
- **शेजारील प्रभाव:**

- पश्चिमेकडे गोवा आणि चंदगड-आजरा परिसर असल्यामुळे खानापूर भागातील बेळगावीवर **मालवणी/कोकणी व चंदगडी बोलीचा** प्रभाव जाणवतो.
- उत्तरेकडे **कोल्हापुरी बोलीचा** आणि पूर्वेकडे **कन्नड भाषेचा** स्पष्ट प्रभाव दिसून येतो.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

बेळगावी बोलीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे मराठीची व्याकरणिक रचना सांभाळत असतानाच त्यात कन्नड शब्दांचे व उच्चारपद्धतीचे झालेले सहज सलोख्याचे मिश्रण:

- **'स' आणि 'त्यास' चा प्रत्यय (कोल्हापुरी छटा):**

कोल्हापुरी बोलीप्रमाणेच वाक्याच्या शेवटी 'स' लावून बोलण्याची सवय बेळगावात आहे. (उदा. "कुठं चालल्यास?", "काय करत्यास?", "जेवल्यास काय?").

- **कन्नड व्याकरणिक शब्दांचा सहज वापर:**

कन्नड भाषेतील नामे, नातेसंबंध आणि अव्यये बेळगावी मराठीत अगदी सहज वापरली जातात:

- **अण्णा** (मोठा भाऊ), **आक्का** (मोठी बहीण), **अप्पा** (वडील), **अव्व** (आई).

- **'री' (आदरार्थी प्रत्यय):** वाक्याच्या शेवटी आदराने 'री' जोडले जाते (उदा. "होय री", "येतो री").

- **ध्वनिपरिवर्तन आणि लहेजा:**
    - बेळगावी संभाषणात एक विशिष्ट प्रकारची संगीतमय लय (Rhythm) असते. वाक्यातील शेवटचा शब्द थोडा लांबवून बोलला जातो.
    - 'ळ' चा उच्चार अतिशय स्पष्ट आणि खणखणीत होतो.

३. बेळगावी शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक नमुने)

बेळगावी बोलीतील रोजच्या वापरातील शब्द दोन भाषांच्या सहअस्तित्वाची साक्ष देतात:

बेळगावी शब्द	अर्थ (प्रमाण मराठी)	मूळ / प्रभाव
अव्व / आई	आई	कन्नड / मराठी
अप्पा / बापू	वडील	कन्नड / मराठी
अण्णा / आक्का	मोठा भाऊ / मोठी बहीण	कन्नड
काय करत्यास?	काय करत आहेस?	कोल्हापुरी-बेळगावी
कुठं चालल्यास री?	कुठे चाललास?	बेळगावी लहेजा
हौय री / न्हाई री	होय / नाही	स्थानिक
समदा / आख्खा	सर्व / संपूर्ण	कोल्हापुरी
कट्टा	मित्रांची गप्पा मारण्याची जागा	सीमावर्ती संस्कृती

४. संस्कृती, लोकजीवन आणि नाट्य-साहित्य

बेळगावी बोली ही केवळ संभाषणाचे साधन नसून ती सीमाभागातील मराठी माणसाच्या **अस्मितेचा आणि संघर्षाचा** कणा आहे:

- **नाट्य आणि सांस्कृतिक परंपरा:** बेळगाव हे मराठी नाटकांचे आणि संगीताचे मोठे केंद्र राहिले आहे. येथील स्थानिक लोककला, भजने आणि जत्रांमध्ये बेळगावी बोलीतील मोकळेपणा स्पष्टपणे जाणवतो.
- **कन्नड-मराठी बंधुभाव:** राजकीय सीमावादाचे पैलू वेगळे असले, तरी दैनंदिन लोकजीवनात बेळगावी बोली ही दोन्ही भाषिकांना जोडणारा एक महत्त्वाचा भाषिक दुवा ठरली आहे. येथील मराठी भाषिकांना कन्नड सहज समजते आणि अनेक कन्नड भाषिकांना बेळगावी मराठी उत्तम बोलता येते.
- **खानपान संस्कृती:** 'बेळगावी कुंदा', 'मंडेगी' (मांडे) आणि 'कोल्हापुरी तांबडा-पांढरा रस्सा' या खाद्यसंस्कृतीचा मिलाफ इथल्या भाषेतही तिखट-गोड रूपाने उतरलेला दिसतो.

५. भाषिक महत्त्व

महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील सीमेवर मराठी भाषा कशी कन्नड संस्कृतीला स्वतःमध्ये सामावून घेत समृद्ध झाली, याचे **बेळगावी बोली हे सर्वोत्तम उदाहरण** आहे. कोल्हापूरचा रांगडेपणा आणि

कर्नाटकाचा जिव्हाळा या दोन्ही गोष्टी बेळगावी भाषेच्या प्रत्येक शब्दात सामावलेल्या आहेत.

समारोप

बेळगावी बोली ही दोन भाषांच्या, दोन राज्यांच्या आणि सह्याद्री-कृष्णेच्या खोऱ्यातील लोकजीवनाचा एक अत्यंत सुंदर संगम आहे. तिची खणखणीत शैली आणि भाषिक विविधता ही सीमावर्ती महाराष्ट्राची एक आगळीवेगळी आणि अमूल्य सांस्कृतिक ओळख आहे.

पुणेरी बोली

पुणेरी बोली ही महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक व शैक्षणिक राजधानी असलेल्या पुणे शहर आणि परिसरातील अत्यंत प्रसिद्ध, वैशिष्ट्यपूर्ण, आणि भाषिकदृष्ट्या समृद्ध लोकबोली आहे. ही बोली प्रामुख्याने **प्रमाण मराठीच्या अतिशय जवळ जाणारी** मानली जाते; परंतु तिच्यामध्ये असणारा विशिष्ट लहेजा, नेटकेपणा, संक्षिप्तता, आणि पुणेरी विनोदबुद्धी यामुळे ती इतर सर्व मराठी बोलींपेक्षा अगदी वेगळी ठरते.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि ऐतिहासिक संदर्भ

पुणेरी बोलीचा मुख्य विस्तार **पुणे शहर, पिंपरी-चिंचवड आणि आसपासच्या ग्रामीण भागात** (उदा. हवेली, मुळशी, भोर, पुरंदर, मावळ) दिसून येतो.

- **ऐतिहासिक महत्त्व:** छत्रपती शिवाजी महाराजांचा काळ, त्यानंतरचा पेशवेकाळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील टिळक-आगरकर युग यामुळे पुण्याला मराठी भाषा, व्याकरण आणि साहित्याचे केंद्रस्थान लाभले.
- **प्रमाण मराठीचा पाया:** एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकात वर्तमानपत्रे, पाठ्यपुस्तके, आणि कोशवाङ्मयातून जी 'प्रमाण मराठी' घडली, तिचा मुख्य आधार पुणेरी बोलीच राहिला आहे.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

पुणेरी बोलीची रचना अत्यंत अचूक, व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध, आणि भाषिक शिष्टाचार जपणारी असते. तिची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे:

- **शुद्ध व स्पष्ट उच्चार:**
  - इतर बोलींप्रमाणे पुणेरी बोलीत शब्दांचे अपभ्रंश (उदा. 'ळ' चा 'ल' करणे) सामान्यतः होत नाहीत. 'ळ', 'ण', 'क्ष', 'ज्ञ' या सर्व ध्वनींचे उच्चार अतिशय स्पष्ट आणि खणखणीत केले जातात.
- **वाक्याची संक्षिप्तता (Crispness):**
  - पुणेरी माणूस उगाच लांबलचक बोलण्यापेक्षा कमीत कमी शब्दांत, पण अचूक आणि प्रभावी बोलणे पसंत करतो. (उदा. "तुम्हाला ते जमणार नाही" ऐवजी फक्त **"अहो, सोडून द्या!"**).
- **आदरार्थी आणि अति-शिष्टता (Politeness & Sarcasm):**
  - संभाषणात **'अहो'**, **'आपण'**, **'कृपया'** यांसारख्या शब्दांचा वापर जास्त असतो. परंतु, अनेकदा याच आदरार्थी शब्दांचा वापर अत्यंत तिखट पुणेरी टोमणे मारण्यासाठी कौशल्याने केला जातो.
- **स्वर आणि उच्चारातील विशिष्ट ताण:**
  - पुणेरी संभाषणात वाक्याच्या शेवटच्या शब्दावर एक विशिष्ट प्रकारचा उच्चार-ताण (Tone) असतो, ज्यातून पुणेरी माणसाचा आत्मविश्वास आणि स्पष्टवक्तेपणा जाणवतो.

३. पुणेरी शब्दसंग्रह आणि वाक्यरचना (काही खास नमुने)

पुणेरी बोलीतील शब्द आणि वाक्ये तिथल्या जीवनशैलीशी आणि मिस्किल स्वभावाशी थेट जोडलेली आहेत:

पुणेरी वाक्य / शब्द	अर्थ / संदर्भ
"अहो, जरा बाजूला व्हा की!"	अत्यंत नम्रपणे (पण ठामपणे) रस्ता मागणे.
"तुम्हाला नक्की काय म्हणायचंय?"	समोरच्याच्या बोलण्यातील तार्किक चूक दाखवून देणे.
"अजिबात नाही!"	पूर्णपणे नकार देणे.
"काय सांगता!"	आश्चर्य किंवा अविश्वास व्यक्त करणे.
"पुणेरी पाट्या"	नियम आणि सूचना अत्यंत थेट व उपरोधात्मक भाषेत लिहिण्याची खास कला.
कट्टा	चितळे, गरवारे किंवा संभाजी पार्कजवळील गप्पा मारण्याची जागा.

४. पुणेरी टोमणे आणि 'पुणेरी पाट्या'

पुणेरी बोलीचा उल्लेख 'पुणेरी टोमणे' आणि 'पुणेरी पाट्यांसिवाय' पूर्णच होऊ शकत नाही:

- **पुणेरी टोमणे (Puneri Sarcasm):**

  पुणेरी टोमणा हा समोरच्याला न दुखावता (किंवा आदरपूर्वक) त्याची चूक दाखवून देणारा असतो.

  (उदा. दुकानात दुपारी १ ते ४ च्या वेळेत कुणी आले तर: **"अहो, दुपारी १ ते ४ ही आमची विश्रांतीची वेळ असते, ग्राहक देव असला तरी त्यालाही विश्रांतीची गरज असतेच ना!"**)

- **पुणेरी पाट्या:**

  घराबाहेर, दुकानांवर किंवा गाड्यांवर लिहिलेल्या पाट्या पुणेरी बोलीच्या उपरोधात्मक आणि स्पष्टवक्त्या स्वभावाचे उत्तम उदाहरण आहेत.

  (उदा. **"दरवाजाची कडी हळू वाजवा, घरात लहान मूल नाही, पण आमची झोप मोलाची आहे!"**)

५. संस्कृती, साहित्य आणि परंपरा

- **मराठी साहित्याचा पाया:** पु. ल. देशपांडे, व. पु. काळे, आचार्य अत्रे यांच्यापासून ते आधुनिक लेखकांपर्यंत अनेक दिग्गजांनी

आपल्या साहित्यातून पुणेरी बोलीतील विनोद आणि जीवनशैली अमर केली आहे.

- **संस्कृती:** चितळे बंधूंची बाकरवडी, तुळशीबाग, गणेशोत्सव, आणि शनिवारवाडा यांच्याशी पुणेरी बोलीचे नाते अतूट आहे.

समारोप

पुणेरी बोली ही मराठी भाषेची 'प्रमाण रूप' मानली जात असली, तरी तिच्यात असणारा मिस्किलपणा, उपरोध, अचूकता आणि खणखणीतपणा तिला इतर बोलींपेक्षा एक वेगळीच ओळख मिळवून देतो. "पुणे ते तिथे काय उणे!" ही म्हण या बोलीच्या आत्मविश्वासाला अगदी तंतोतंत लागू पडते.

सोलापुरी बोली

सोलापुरी बोली ही महाराष्ट्रातील दक्षिण मध्य महाराष्ट्रातील, विशेषतः सोलापुरी परिसर आणि आसपासच्या प्रदेशातील अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण, रसरशीत आणि जिव्हाळ्याची लोकबोली आहे.
सोलापूर हा जिल्हा महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेश/तेलंगणा यांच्या सीमेजवळ असल्यामुळे आणि ऐतिहासिक काळापासून चालत आलेल्या 'कापड गिरण्यांच्या' (Textile Mills) संस्कृतीमुळे, या बोलीवर **मराठी**, **कन्नड** आणि **तेलगू** या तीन भाषांचा आणि विविध बहुभाषिक संस्कृतींचा एक अतिशय सुंदर आणि अनोखा मिलाफ पाहायला मिळतो.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि परिसर

सोलापुरी बोलीचा मुख्य विस्तार खालील भागात दिसून येतो:

- **मुख्य क्षेत्र:** संपूर्ण सोलापूर जिल्हा (सोलापूर शहर, पंढरपूर, बारशी, अक्कलकोट, सांगोला, माळशिरस, करमाळा, मंगळवेढा, मोहोळ इ.).
- **सीमेचा प्रभाव:**
    - दक्षिणेकडे आणि पूर्वेकडे कर्नाटक व तेलंगणा राज्यांची सीमा असल्यामुळे **कन्नड** आणि **तेलगू** भाषेचा स्पष्ट प्रभाव आढळतो.
    - पश्चिमेकडे **सातारी/पुणेरी छटा** आणि उत्तरेकडे **मराठवाडी बोलीची** काही वैशिष्ट्ये यामध्ये मिसळलेली दिसतात.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

सोलापुरी बोली ही तिच्या विशिष्ट उच्चारपद्धती, लय आणि बहुभाषिक शब्दमिश्रणामुळे सहज ओळखता येते:

- **'ला' ऐवजी 'स' किंवा 'त' चा प्रत्यय:**
  अनेकदा वाक्यात द्वितीया किंवा चतुर्थी विभक्तीचे प्रत्यय वापरताना सोलापुरी लहेजा स्पष्ट जाणवतो. (उदा. 'त्याला सांग' ऐवजी **"त्यास्नी सांग"**, 'मला दे' ऐवजी **"मस्कं/मास्नी दे"**).
- **'की' आणि 'बघा' चा अतिशय सहज वापर:**
  वाक्याला जोर देण्यासाठी किंवा समोरच्याचे लक्ष वेधण्यासाठी **"की"**, **"बघा"**, **"म्हंजी"** या शब्दांचा वारंवार वापर केला जातो. (उदा. "मी काय म्हणतोय की...", "तसं नसतंय बघा!").
- **कन्नड आणि तेलगूचा भाषिक प्रभाव:**
  गिरणी कामगार संस्कृतीमुळे आणि सीमावर्ती प्रदेशामुळे अनेक तेलगू व कन्नड शब्द सोलापुरी मराठीचा अविभाज्य भाग बनले आहेत.
- **क्रियापदांची सोलापुरी रूपे:**
  - करतो - **करतोय / करताय**
  - जातो - **जातोय / जात्याय**
  - आला आहे - **आलाय / आल्याती** (अनेकवचनी किंवा आदरार्थी वापरताना 'ती' प्रत्यय जोडला जातो; उदा. "आप्पा आल्याती").

३. सोलापुरी शब्दसंग्रह (काही रंजक व प्रातिनिधिक नमुने)

सोलापुरी बोलीतील शब्दसंग्रह अत्यंत जिव्हाळ्याचा आणि संभाषणात आपुलकी निर्माण करणारा आहे:

सोलापुरी शब्द / वाक्य	अर्थ (प्रमाण मराठी)	उगम / संदर्भ
या अस्सा!	या / स्वागत आहे	सोलापुरी आपुलकीचा उद्गार
नाद करा पण सोलापूरचा कुणा!	सोलापूरच्या तोडीचे कोणी नाही	स्थानिक स्वाभिमान
येडा / येडी	वेडा / वेडी (प्रेमाने किंवा रागाने)	रोजच्या संभाषणातील शब्द
मास्नी / तुस्नी	मला / तुला	विभक्ती रूप

सोलापुरी शब्द / वाक्य	**अर्थ (प्रमाण मराठी)**	**उगम / संदर्भ**
त्यास्नी / आमस्नी	त्यांना / आम्हाला	आदरार्थी/अनेकवचनी रूप
अण्णा / आक्का / तात्या	मोठा भाऊ / मोठी बहीण / वडील	कन्नड-मराठी नातेसंबंध
काक्का / चिन्ना	काका / लहान मुलगा	तेलगू-मराठी प्रभाव
किर्रर्र / भारी	खूप छान / उत्तम	कौतुकाचा उद्गार

४. संस्कृती, लोकजीवन आणि पंढरपूरची वारी

सोलापुरी बोलीचा आत्मा इथल्या लोकजीवनात आणि अध्यात्मात खोलवर रुजलेला आहे:

- **विठ्ठलभक्ती आणि वारी:** सोलापूर जिल्हा हा पंढरपूरच्या पांडुरंगाची भूमी आहे. वारकरी संप्रदायातील संतांचे अभंग आणि लोकभाषेचा सोलापुरी बोलीवर मोठा प्रभाव आहे. भाषेतील 'माऊली' ही हाक आणि नम्रता इथल्या रोजच्या संभाषणात दिसते.
- **बहुभाषिक सहअस्तित्व:** सोलापूर शहरात मराठी, कन्नड आणि तेलगू भाषिक शतकानुशतके एकत्र राहिल्यामुळे, वेगवेगळ्या भाषिकांचे मराठी बोलणे सोलापुरी बोलीला एक वेगळीच संगीतमय लय (Rhythm) देते.
- **खानपान आणि गिरणी संस्कृती:** 'सोलापुरी शेंगदाणा चटणी', 'कडक भाकरी', आणि 'शेंगा पोळी' या खानपानाप्रमाणेच इथली भाषाही साधी, झणझणीत आणि तरीही मनापासून गोड आहे.

५. आधुनिक चित्रपटांमधील लोकप्रियता

अलीकडच्या काळात **'सैराट'**, **'झापुक झुपुक'** यांसारख्या प्रसिद्ध मराठी चित्रपटांमधून आणि अनेक वेब सीरिजमधून सोलापुरी व लगतच्या दक्षिण-मध्य महाराष्ट्रातील बोलीचा वापर

मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. यामुळे ही बोली संपूर्ण महाराष्ट्रात अतिशय लोकप्रिय ठरली आहे.

समारोप

सोलापुरी बोली ही केवळ एक भाषा नसून ती तीन राज्यांच्या संस्कृतीचा संगम, वारकरी संप्रदायाचा जिव्हाळा आणि गिरणी कामगारांच्या कष्टाची साक्ष देणारी एक अतिशय जिवंत आणि रसरशीत लोकबोली आहे. "या अस्सा!" म्हणत पाहुण्यांचे स्वागत करणारी ही भाषा महाराष्ट्राच्या भाषिक वैभवातील एक अनमोल रत्न आहे.

मराठवाड्यातील मराठीच्या बोली

❖ मराठवाडी बोली

मराठवाडी बोली

मराठवाडी बोली ही महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिकदृष्ट्या अत्यंत समृद्ध असणाऱ्या **मराठवाडा** महसूल विभागात बोलली जाणारी प्रमुख लोकबोली आहे. संत साहित्याचा उगम आणि विकास ज्या भूमीत झाला, त्या मराठवाड्याची ही भाषा मानली जाते.

मराठवाडी बोली ही प्रमाण मराठीच्या बरीच जवळ जाणारी असली, तरी तिच्यातील लय (Rhythm), ठसका आणि शब्दसंग्रहामुळे तिचे एक स्वतंत्र आणि वैशिष्ट्यपूर्ण अस्तित्व स्पष्ट जाणवते.

१. भौगोलिक व्याप्ती आणि परिसर

मराठवाडी बोलीचा विस्तार मुख्यत्वे मराठवाड्यातील **आठ जिल्ह्यांमध्ये** दिसून येतो:

- **मुख्य जिल्हे:** छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद), जालना, बीड, परभणी, हिंगोली, नांदेड, लातूर आणि धाराशिव (उस्मानाबाद).
- **सीमेवरील प्रभाव:**
    - पश्चिमेकडे (अहमदनगर/नाशिक सीमा) **पुणेरी-खानदेशी छटा**,
    - उत्तरेकडे (बुलढाणा/वाशीम सीमा) **वऱ्हाडी बोलीचा प्रभाव**,

- तर दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे (कर्नाटक व तेलंगणा सीमा - नांदेड, लातूर) **कन्नड आणि तेलगू भाषेचे मिश्रण** पाहायला मिळते.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

मराठवाडी बोलीची स्वतःची अशी काही विशिष्ट व्याकरणिक आणि उच्चारगत वैशिष्ट्ये आहेत:

- **'न्हंई' आणि 'आन' चा वापर:**
  - 'नाही' ऐवजी **"न्हंई"** किंवा **"नाय"** असा उच्चार होतो.
  - 'आणि' या उभयान्वयी अव्ययाऐवजी सर्रास **"आन"** किंवा **"अन्"** वापरले जाते (उदा. "तो आला **अन्** बसला").
- **क्रियापदांची खास रूपे:**
  - करतो - **करतोय / करत्ये**
  - जातो - **जातोय / जात्ये**
  - आले आहेत - **आल्यात / आल्याती**
  - चाललो आहे - **निघालोय / निघालोतो**
- **'स' आणि 'ज' चा उच्चार:**

  मराठवाडीत च्, छ्, ज्, झ् या तालव्य ध्वनींचा उच्चार अनेकदा दंततालव्य (म्हणजेच थोडे पसरट) केला जातो.
- **आदरार्थी बहुवचन:**

  वडिलधाऱ्या व्यक्तींबद्दल बोलताना किंवा हाक मारताना 'ते' ऐवजी **"त्यांनी"** किंवा **"त्यासनी"** असा शब्दप्रयोग होतो.

३. मराठवाडी शब्दसंग्रह (काही रंजक व प्रातिनिधिक नमुने)

मराठवाडी बोलीतील शब्दसंग्रह अतिशय रसरशीत आणि गावरान ढंगाचा आहे:

मराठवाडी शब्द / वाक्य	**अर्थ (प्रमाण मराठी)**	**संदर्भ / टीप**
कायीच न्हंई / कायी नाय	काहीही नाही	सहज उद्गार
कव्हा / तव्हा / जेव्हा	केव्हा / तेव्हा / जेव्हा	कालवाचक अव्यये
आताशी / मगाशी	आत्ताच / मघाशी	वेळ दर्शवणारे शब्द
डोस्कं / डोस्क्यात	डोके / डोक्यात	अवयवाचा उल्लेख
लई / अफाट	खूप / भरपूर	प्रमाणाविषयी
काय हाय का न्हंई?	सर्व काही ठीक आहे ना?	आपुलकीची विचारपूस
गप बूड!	गप्प बस!	ठसकेबाज शब्द
अडाणी / येडा	अडाणी / वेडा	साधे दैनंदिन शब्द

४. संत साहित्य आणि ऐतिहासिक वारसा

मराठवाडी बोलीला भाषिकदृष्ट्या सर्वात मोठा सन्मान मिळण्याचे कारण म्हणजे **संत साहित्य**:

- **संतांची भूमी:** संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ, संत नामदेव, संत जनाबाई आणि श्री चक्रधर स्वामी (महानुभाव पंथ) यांच्या रचनांचे मूळ मराठवाड्याच्या भूमीत आहे.
- **लीळाचरित्र व एकनाथी भागवत:** महानुभाव पंथाचा 'लीळाचरित्र' हा मराठीतील पहिला गद्यग्रंथ आणि संत एकनाथांचे साहित्य यांवर तत्कालीन प्राकृत-मराठवाडी बोलीचा थेट प्रभाव दिसून येतो. त्यामुळे **मराठी भाषेचा पाया रचणारी ही बोली** मानली जाते.

५. आधुनिक साहित्य आणि चित्रपट क्षेत्रातील स्थान

आधुनिक काळात मराठवाडी बोलीने मराठी साहित्यात आणि चित्रपटसृष्टीत मोठे योगदान दिले आहे:

- **साहित्य क्षेत्र:** फ. मुं. शिंदे, नागनाथ कोत्तापल्ले, भास्कर चंदनशिव, डॉ. पशुपतीनाथ झांबरे यांसारख्या अनेक दिग्गज साहित्यिकांनी मराठवाडी बोलीतील ग्रामीण जीवन, दुष्काळ, आणि शेतकरी संस्कृती आपल्या कथा-कवितांमधून मांडली आहे.
- **चित्रपट व मालिका: 'सैराट'**, **'फँड्री'**, **'देवमाणूस'** यांसारख्या प्रसिद्ध चित्रपट, मालिका, वेब सीरिजमधील पात्रांच्या

तोंडी असलेली मराठवाडी-सोलापुरी बोली संपूर्ण महाराष्ट्रात अतिशय लोकप्रिय झाली आहे.

समारोप

मराठवाडी बोली ही संतांच्या वाङ्मयाचा ऐतिहासिक वारसा जपणारी, दुष्काळ व निसर्गाशी दोन हात करणाऱ्या मराठवाड्यातील माणसाच्या खणखणीत स्वाभिमानाची आणि आपुलकीची भाषा आहे. तिची साधेपणातील समृद्धी मराठी भाषेच्या लोकसंस्कृतीला अधिक भव्य बनवते.

मराठी बोलीभाषा
मराठी
झाडी
अहिराणी
गोंडी
आगरी
खान्देशी
ढोरकोळी
मावची
पारोशी मांग
नाथपंथी डवरी
कैकाडी
वारली
हलबी
डोंबारी
दखनी
छप्परबंद
संगमेश्वरी
बेलदार
गोसावी
वडारी
मल्हार कोळी
पारधी
मांग गारुडी
माडिया
मांगेली
कोल्हाटी
कुंची कोरवी
कोरकू
भिलाल निमाडी
कातकरी
वऱ्हाडी
मालवणी
चंदगडी

मराठीच्या इतर बोली

- ❖ ज्युदाव मराठी बोली
- ❖ नंदभाषा
- ❖ नारायणपेठी बोली
- ❖ तंजावुर मराठी

ज्युदाव मराठी बोली

ज्युदाव मराठी बोली (Judeo-Marathi dialect), ज्याला **'बेने इस्रायली मराठी'** किंवा **'ज्यू-मराठी'** म्हणूनही ओळखले जाते, ही महाराष्ट्रात शतकानुशतके वास्तव्यास असलेल्या **'बेने इस्रायल' (Bene Israel)** या ज्यू (यहूदी) समुदायाची एक ऐतिहासिक आणि अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण बोलीभाषा आहे.

महाराष्ट्रातील इतर प्रादेशिक बोलींप्रमाणे ही बोली केवळ भौगोलिक कारणांमुळे निर्माण झाली नसून, ती एका विशिष्ट **धार्मिक आणि सांस्कृतिक मिश्रणातून** साकारलेली बोली आहे.

१. पार्श्वभूमी आणि इतिहास

- **बेने इस्रायल समुदाय:** इतिहासकारांच्या मते, सुमारे २००० वर्षांपूर्वी (किंवा इसवी सनाच्या पूर्वार्धात) मध्य पूर्वेतून प्रवास करणारे ज्यू धर्मीय कोकण किनारपट्टीवरील **अलिबाग जवळील 'नावगाव'** येथे जहाजाच्या अपघातानंतर किनाऱ्याला लागले.
- **स्थानिक संस्कृतीत समरसता:** काळाच्या ओघात हा समुदाय स्थानिक कोकणी समाजाशी पूर्णपणे समरस झाला. ते मराठी शिकले आणि त्यांनी मराठी जीवनशैली स्वीकारली.

- **'शनवार तेली':** शब्बाथ (शनिवार) या धार्मिक पवित्र दिवशी तेल गाळण्याचे काम बंद ठेवत असल्यामुळे स्थानिक लोक त्यांना प्रेमाने **'शनवार तेली'** असे म्हणत असत.
- **मुख्य विस्तार:** रायगड (अलिबाग, पेण, रोहा), ठाणे, मुंबई आणि पुणे परिसरात हा समुदाय मोठ्या संख्येने राहत असल्याने या भागात ज्युदाव मराठी बोलली जात असे.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

ज्युदाव मराठीचा मुख्य पाया **कोकणी आणि मध्य-महाराष्ट्रातील मराठीवर** आधारित आहे; परंतु तिच्यात धार्मिक आणि व्यापारिक कारणांमुळे इतर भाषांतील शब्दांचे अद्वितीय मिश्रण झाले आहे:

- **भाषांचे मिश्रण:** या बोलीमध्ये मराठीच्या मूलभूत व्याकरणासोबत **हिब्रू (Hebrew)**, **अरामी (Aramaic)**, **पोर्तुगीज**, आणि **उर्दू** शब्दांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर आढळतो.
- **लिपी:** ही बोली लिहिण्यासाठी **देवनागरी लिपीचाच** वापर केला जातो.
- **उच्चारपद्धती:** हिब्रू शब्दांचे मराठीकरण करताना विशिष्ट उच्चार बदलतात. उदाहरणार्थ:
    - हिब्रू भाषेतील धर्मग्रंथ 'तोराह' (Torah) ला **"पवित्र तोरा"** म्हटले जाते.

- ○ 'पेसाख' (Pesach - ज्यू सण) या शब्दाचा उच्चार स्थानिक लहेजात **"पेसाक"** किंवा **"पाचोचा सण"** असा केला जातो.

३. शब्दसंग्रह आणि संकल्पना

ज्युदाव मराठीत धार्मिक विधी, नातेसंबंध आणि दैनंदिन व्यवहारासाठी खास शब्द वापरले जातात:

ज्युदाव मराठी शब्द / शब्दप्रयोग	**मूळ भाषा / अर्थ**	**संदर्भ / टीप**
सिनेगॉग/मशिद (स्थानिक उच्चार)	हिब्रू/प्रार्थनास्थळ	ज्यू धार्मिकांचे प्रार्थनास्थळ (ज्याला स्थानिक पातळीवर 'प्रार्थना मंदिर' किंवा 'मशीद' म्हटले जाई)
शब्बाथ	हिब्रू	शनिवारी पाळला जाणारा

ज्युदाव मराठी शब्द / शब्दप्रयोग	**मूळ भाषा / अर्थ**	**संदर्भ / टीप**
		विश्रांतीचा धार्मिक दिवस
हागादा (Haggadah)	हिब्रू/मराठी अनुवाद	पेसाख सणाच्या वेळी वाचला जाणारा मराठी-हिब्रू धार्मिक ग्रंथ (उदा. ऐतिहासिक 'पुणे हागादा')
खाकरा (Matzah)	स्थानिक-हिब्रू	पेसाख सणाच्या वेळी १८ मिनिटांत बनवली जाणारी बिनखमीरची कडक भाकरी

ज्युदाव मराठी शब्द / शब्दप्रयोग	**मूळ भाषा / अर्थ**	**संदर्भ / टीप**
काजी (Kaji)	अरबी/ स्थानिक	समुदायातील धार्मिक विधी सांगणारे ज्येष्ठ धर्मगुरू

४. सांस्कृतिक आणि धार्मिक वैशिष्ट्ये

बेळगाव किंवा कोल्हापुरी बोलींप्रमाणे ही केवळ रोजच्या व्यवहाराची भाषा नव्हती, तर ती **ज्यू धर्मग्रंथांचे मराठीत भाषांतर करणारी बोली** ठरली:

- **कीर्तन व भजने:** बेने इस्रायली लोकांनी हिंदू धर्मीयांच्या कीर्तन आणि भजनांच्या धर्तीवर हिब्रू प्रार्थनांचे मराठीत भाषांतर करून **'मराठी ज्यू भजने'** आणि **'कीर्तने'** रचली.
- **सण आणि खाद्यसंस्कृती:** हानुक्का (Hanukkah) किंवा पुरिम (Purim) या ज्यू सणांच्या वेळी स्थानिक महाराष्ट्राप्रमाणे **पूरणपोळी, मोदक आणि करंज्या** बनवून मराठीतच धार्मिक गीते गायली जात असत.

५. सध्याची स्थिती

- **इस्रायलमधील स्थान:** १९४८ मध्ये इस्रायल राष्ट्राची निर्मिती झाल्यानंतर महाराष्ट्रातील बहुतांश बेने इस्रायली समुदाय इस्रायलमध्ये स्थायिक झाला.
- **अस्तित्व:** आज इस्रायलमधील **बेशेबा (Beersheba), रामला आणि आशदोध** या शहरांमध्ये राहणारे वयोवृद्ध बेने इस्रायली आजही घरामध्ये ज्युदाव मराठी बोलतात.
- **संशोधन:** सध्या ही बोली बोलणाऱ्यांची संख्या कमी झाली असून हिब्रू ही त्यांची प्राथमिक भाषा बनली आहे. परंतु मराठी संस्कृती आणि हिब्रू धर्माचा हा अनोखा संगम भाषिक संशोधकांसाठी आजही अत्यंत कुतूहलाचा विषय आहे.

समारोप

ज्युदाव मराठी ही मराठी भाषेच्या सर्वसमावेशकतेचे असे प्रतीक आहे, ज्याने एका परदेशी धर्माला आणि संस्कृतीला आपल्या मातृभाषेत इतके सुंदर सामावून घेतले की, इस्रायलमध्ये जाऊनही मराठीचा हा गोडवा टिकून राहिला.

नंदभाषा

नंदभाषा (**'नंदाची भाषा'** किंवा **'नंद सांकेतिक भाषा'**) ही मराठी भाषिक परंपरेतील एक अत्यंत दुर्मिळ, रहस्यमय आणि वैशिष्ट्यपूर्ण **सांकेतिक किंवा गुप्त बोली (Secret Cant / Code Language)** आहे.

महाराष्ट्रात शतकानुशतके विविध व्यावसायिक, भटके समाज, सोनार, दलाल, व्यापारी आणि व्यापारी टोळ्यांकडून स्वतःच्या व्यवहारातील गोपनीयता जपण्यासाठी या भाषेचा वापर केला जात असे. ही भाषा कोणत्याही एका ठराविक प्रदेशाची (भौगोलिक) लोकबोली नसून, ती **व्यावसायिक व सामाजिक गरजेतून निर्माण झालेली एक कृत्रिम भाषिक संस्था** आहे.

१. पार्श्वभूमी आणि ऐतिहासिक संदर्भ

- **उगम आणि उद्देश:** मध्ययुगीन काळात आणि ब्रिटिश काळात जेव्हा उघड्यावर व्यापार किंवा आर्थिक व्यवहार होत असत, तेव्हा **सामान्यांना किंवा ग्राहकांना किंमत कळू नये** म्हणून व्यापाऱ्यांनी काही खास भाषिक संकेतांची रचना केली.
- **'नंद' नाव पडण्याचे कारण:** लोकपरंपरेनुसार, प्राचीन भारतातील 'नंद घराण्याशी' किंवा व्यापारी वर्ग असलेल्या 'नंद' परंपरेशी या सांकेतिक भाषेचा संबंध जोडला जातो. 'नंद' या

शब्दाचा अर्थ गुपित किंवा समृद्धीशी जोडलेला सांकेतिक अर्थ असाही घेतला जातो.

- **वापरकर्ते समाज:**
  - **सोनार आणि सराफ:** दागिन्यांचे वजन, सोन्याची प्रत (कॅरेट) आणि खरी किंमत सांगण्यासाठी.
  - **दलाल आणि व्यापारी:** बाजारात माल खरेदी-विक्री करताना एकमेकांना निरोप देण्यासाठी.
  - **भटके व विमुक्त समाज:** गुन्हेगारीचे ठप्पे मारलेल्या जमातींवर जेव्हा ब्रिटिशांची नजर असायची, तेव्हा पोलिसांपासून बचाव करण्यासाठी किंवा आपापसात गुप्त हालचाली ठरवण्यासाठी.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

नंदभाषेचे व्याकरण स्वतंत्र नसून ते **मराठी व्याकरणावरच आधारित** असते; परंतु तिचे शब्दसंग्रह (Vocabulary) पूर्णपणे बदललेले किंवा विकृत केलेले असतात:

- **अक्षरांची अदलाबदल (Word Inversion):**

  मूळ मराठी शब्दांतील अक्षरांचे क्रम बदलून किंवा विशिष्ट प्रत्यय लावून नवीन शब्द तयार केला जातो. (उदा. 'कान' ऐवजी ' नका', 'हाथ' ऐवजी 'थाहा').

- **विशिष्ट सांकेतिक शब्द (Code Words):**

संख्या, नाणी, सोने-चांदी आणि व्यक्तींसाठी पूर्णपणे अनपेक्षित शब्द वापरले जातात, जेणेकरून तिसऱ्या व्यक्तीला ते साधे गप्पा मारल्यासारखे वाटावे.

- **ध्वनी आणि लहेजा:**

  ही भाषा बोलताना अत्यंत वेगाने किंवा सामान्य मराठीच्या लहेजातच बोलली जाते, ज्यामुळे ऐकणाऱ्याला ती वेगळी भाषा आहे हे सहजासहजी लक्षात येत नाही.

३. नंदभाषेतील काही सांकेतिक शब्द आणि अर्थ (उदाहरणे)

नंदभाषेत प्रामुख्याने **संख्या आणि व्यवहाराशी संबंधित शब्दांचे** सांकेतिक कोड तयार केलेले असतात:

नंदभाषेतील संकेत / शब्द	मराठीतील अर्थ / संदर्भ
एकल / एकाडी	एक (१)
दुरी / दुकाडी	दोन (२)
तिरा / तिकाडी	तीन (३)

नंदभाषेतील संकेत / शब्द	**मराठीतील अर्थ / संदर्भ**
चौकाडी	चार (४)
पंजू / मुठ	पाच (५)
सोटा / काडी	दहा / ठराविक रक्कम
पिवळं / धातू	सोने
धुरकट / पांढरं	चांदी
गिऱ्हाईक 'कच्चं' हाय	ग्राहकाला वस्तूची पारख नाही (फसवायला सोपे आहे).
'चाट' मारा	किंमत फुगवून सांगा.

४. नंदभाषेचे विविध प्रकार आणि रूपे

महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या क्षेत्रांत नंदभाषेचे वेगवेगळे प्रकार पाहायला मिळतात:

1. **सराफी नंदभाषा:** सराफ बाजारात सोन्या-चांदीचे भाव आणि गिऱ्हाइकाला सांगायची किंमत यांसाठी वापरली जाणारी भाषा.
2. **पारधी व रामोशी सांकेतिक भाषा:** भटक्या जमातींनी आपल्या टोळीतील सदस्यांना सावध करण्यासाठी किंवा शिकारीच्या वेळी वापरलेली गुप्त भाषा.
3. **हातऱ्याची (हात झाकून) भाषा:** कापड बाजारात किंवा गुरांच्या बाजारात रुमालाखाली हात धरून बोटांच्या स्पर्शाने बोली लावणारी सांकेतिक पद्धतही नंदभाषेचाच एक भाग मानली जाते.

५. मराठी साहित्यातील उल्लेख आणि सध्याची स्थिती

- **साहित्यिक आणि ऐतिहासिक नोंदी:** ब्रिटिशकालीन 'क्रिमिनल ट्रायब्स ॲक्ट'च्या अहवालांमध्ये आणि मराठी भाषाशास्त्रज्ञांच्या (उदा. डॉ. अशोक केळकर, डॉ. मु. श्री. कानडे) संशोधनात नंदभाषेचे उल्लेख मिळतात.
- **सध्याची स्थिती:** आधुनिक काळात पारदर्शक व्यापार, संगणकीकरण, आणि डिजिटल पेमेंटमुळे व्यापारी आणि सराफ वर्गातील नंदभाषेचा वापर **जवळपास संपुष्टात आला आहे**. मात्र, अजूनही जुन्या पिढीतील काही वरिष्ठ सराफ किंवा ग्रामीण

भागातील दलाल या भाषेतील काही सांकेतिक शब्दांचा वापर करताना दिसतात.

समारोप

नंदभाषा ही मराठीच्या पोटात जन्मलेली एक अशी 'गुप्त भाषा' होती, जिने भाषेचा वापर केवळ संवादासाठीच नाही, तर **व्यवसाय आणि सुरक्षेचे कवच** म्हणून कसा केला जाऊ शकतो, याचे अनोखे उदाहरण महाराष्ट्राला दिले.

नारायणपेठी मराठी बोली

नारायणपेठी मराठी बोली (किंवा नारायणपेठी विणकर मराठी बोली) ही आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा (विशेषतः तेलंगणातील **नारायणपेट** परिसर) तसेच महाराष्ट्राच्या सोलापूर व लगतच्या सीमावर्ती भागात राहणाऱ्या **पद्मशाली (विणकर)** समाजाची एक अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध बोलीभाषा आहे.

ही बोली म्हणजे **मराठी**, **तेलगू** आणि **कन्नड** या तीन दक्षिण-भारतीय भाषिक संस्कृतींच्या परस्परसंबंधातून आकारास आलेले एक अनोखे भाषिक रूप आहे.

१. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि उगम

- **छत्रपती शिवाजी महाराजांचा काळ आणि स्थलांतर:**

ऐतिहासिक नोंदींनुसार, १७ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात आणि नंतरच्या मराठा साम्राज्याच्या काळात महाराष्ट्रातील वस्त्रोद्योगाशी संबंधित (विशेषतः विणकर) अनेक कुटुंबे तेलंगणातील नारायणपेट आणि आसपासच्या भागात स्थायिक झाली.

- **नारायणपेठी साड्यांचा वारसा:**

या विणकरांनी नारायणपेटमध्ये प्रसिद्ध **'नारायणपेठी साड्या'** (Narayani Sarees) बनवण्याची कला रुजवली. मराठी संस्कृती, पेहराव आणि तंत्रज्ञान तिथे नेताना त्यांनी आपली मातृभाषा मराठी टिकवून ठेवली.

- **द्विभाषिक/त्रिभाषिक सहअस्तित्व:**

अनेक शतके तेलगू आणि कन्नड भाषक बहुसंख्य प्रदेशात राहिल्यामुळे त्यांच्या मराठी भाषेवर स्थानिक तेलगू भाषेचा आणि कन्नडचा अतिशय प्रबळ प्रभाव पडला, ज्यातून या **'नारायणपेठी मराठी बोलीचा'** जन्म झाला.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

नारायणपेठी मराठी बोलीचा पाया मराठी असला तरी तिचे उच्चारण, वाक्यरचना आणि क्रियापदे अत्यंत वेगळी आणि रंजक आहेत:

- **तेलगूचा थेट प्रभाव:**

वाक्यांच्या शेवटी तेलगू भाषेतील प्रत्यय किंवा हेल (Intonation) लावण्याची पद्धत यामध्ये आढळते.

- **क्रियापदांची वेगळी रूपे:**
  - करतोय - **करतुन्ना / करतूंड** (तेलगूच्या 'उन्ना' प्रत्ययाचा प्रभाव).
  - चालला आहे - **पोतुन्ना / जातोय**.

    - आलो - **आलो सा बघा**.

- **उच्चारात मऊपणा आणि लय:**

  या बोलीमध्ये मराठीतील कठीण किंवा खणखणीत उच्चार मऊ केले जातात. संभाषणात एक विशिष्ट प्रकारची संगीतमय लय असते.

- **'सा' आणि 'अंडी' चा वापर:**

  आदर व्यक्त करण्यासाठी वाक्याच्या शेवटी तेलगूतील **'अंडी'** (म्हणजेच 'जी' किंवा 'अहो') किंवा **'सा'** असा शब्दप्रयोग केला जातो.

३. शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक उदाहरणे)

नारायणपेठी मराठीत दैनिक व्यवहार आणि वस्त्रोद्योगाशी संबंधित शब्दांचे एक खास मिश्रण पाहायला मिळते:

नारायणपेठी शब्द	मूळ अर्थ / भाषा	संदर्भ
माग / मग्गम	हातमाग (Handloom)	विणकामाचे साधन
ताणा-बाणा	साडी विणण्याचे धागे	व्यवसायिक शब्द
सेंबु	तांब्या / भांडे (तेलगू: तांबु)	दैनंदिन भांडी
पोरा / पोरी	मुलगा / मुलगी	मराठी प्रभाव
येमाच्ची?	काय झाले?	स्थानिक प्रश्नार्थक
मास / तुस	मला / तुला	सोलापुरी-नारायणपेठी विभक्ती

४. सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आणि जीवनशैली

- **वस्त्रोद्योग संस्कृतीची भाषा:**

  ही भाषा प्रामुख्याने **माग (Handloom)** चालवणाऱ्या, सुताला रंग लावणाऱ्या आणि साड्या विणणाऱ्या कुटुंबांच्या घराघरांत बोलली जाते. त्यामुळे या बोलीतील अनेक म्हणी आणि वाक्प्रचार हे विणकाम, धागे, साड्या आणि रंगांशी संबंधित असतात.

- **सण आणि उत्सव:**

  नारायणपेठी मराठी बोलणारा समाज **गुढीपाडवा**, **गणेशोत्सव** आणि **दसरा** यांसारखे मराठी सण अत्यंत उत्साहाने साजरा करतो. त्याचबरोबर तेलंगणातील **'बोनालू'** आणि **'बतुकम्मा'** या सणांमध्येही मराठी भाषेतच लोकगीते आणि भजने गायली जातात.

- **सांस्कृतिक पूल:**

  ही बोली महाराष्ट्र आणि तेलंगणा या दोन राज्यांमधील सांस्कृतिक संवादाचा एक महत्त्वाचा दुवा किंवा पूल म्हणून काम करते.

५. सध्याची स्थिती

- **भौगोलिक विस्तार:** ही बोली आज तेलंगणातील **नारायणपेट**, **महबूबनगर**, **हैदराबाद** आणि महाराष्ट्रातील **सोलापूर**, **इचलकरंजी** तसेच **मुंबईतील** विणकर वस्त्यांमध्ये जुन्या पिढीतील लोकांकडून बोलली जाते.

- **सध्याचे आव्हान:** नवीन पिढी इंग्रजी, तेलगू किंवा प्रमाण मराठी साहित्याकडे वळल्यामुळे नारायणपेठी मराठी बोलीचा दैनंदिन वापर हळूहळू कमी होत आहे. तरीही ही भाषा मराठीच्या भाषिक विविधतेचे आणि सीमावर्ती संस्कृतीचे एक उत्तम उदाहरण आहे.

समारोप

नारायणपेठी मराठी ही केवळ एक बोली नसून, महाराष्ट्राबाहेर राहूनही विणकरांच्या शतकांच्या कष्टाने आणि संस्कृतीने टिकवून ठेवलेली **मराठीची एक सुंदर तेलंगणी छटा** आहे.

तंजावुर मराठी

तंजावुर मराठी बोली (**'तंजावर मराठी'** किंवा **'दक्षिणी मराठी'**) ही भारतातील भाषिक आणि सांस्कृतिक इतिहासातील अत्यंत दुर्मिळ, अद्वितीय आणि अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण बोलीभाषा आहे.

महाराष्ट्रापासून तब्बल १००० किलोमीटर दूर, सुदूर **तमिळनाडू राज्यातील तंजावुर (Tanjore)** आणि आसपासच्या परिसरात ही बोली गेली ३५० हून अधिक वर्षे मराठी भाषकांनी टिकवून ठेवली आहे.

१. ऐतिहासिक उगम आणि पार्श्वभूमी

- **भोसले घराण्याची सत्ता (१६७६):**

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सावत्र भाऊ **व्यंकाजी राजे भोसले** यांनी इसवी सन १६७६ मध्ये तंजावुर येथे मराठा राज्याची स्थापना केली. त्यानंतर सुमारे पावणेदोनशे वर्षे (इ.स.१६७६ ते १८४५) तंजावुरवर भोसले राजांचे राज्य होते.

- **मराठा कुटुंबांचे स्थलांतर:**

राजवटीसोबत महाराष्ट्रातून अनेक सरदार, पंडित, कवी, कलाकार, सैनिक आणि व्यापारी तंजावरमध्ये स्थायिक झाले.

- **राजा सरफोजी दुसरे (द्वितीय):**

  तंजावुरचे मराठा राजे, विशेषतः **राजा सरफोजी (दुसरे)** हे विद्येचे आणि कलेचे मोठे आश्रयदाते होते. त्यांनी प्रसिद्ध **'सरस्वती महाल ग्रंथालय'** (Saraswathi Mahal Library) अधिक समृद्ध केले, जिथे तंजावुर मराठीतील हजारो मोडी लिपीतील कागदपत्रे आणि ग्रंथ आजूनही सुरक्षित आहेत.

२. भाषिक आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

तंजावुर मराठी ही मुख्यत्वे **१७ व्या शतकातील छत्रपती शिवाजी महाराज आणि छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळातील मराठीवर** आधारित आहे. परंतु तमिळनाडूत शतकानुशतके राहिल्यामुळे तिच्यावर **तमिळ भाषेचा** मोठा प्रभाव पडला आहे:

- **प्राचीन/मध्ययुगीन मराठीचे अवशेष:**

  आज महाराष्ट्रातील मराठीत जे शब्द नामशेष झाले आहेत, ते १७ व्या शतकातील जुने मराठी शब्द आजही तंजावुर मराठीत जसेच्या तसे वापरले जातात.

- **तमिळ भाषेचा प्रभाव:**

  वाक्यरचना (Sentence Structure) आणि उच्चारपद्धतीत तमिळचा स्पष्ट प्रभाव जाणवतो.

- उदा. वाक्याच्या शेवटी तमिळ भाषेतील **'आ'**, **'ओ'** किंवा **'इल्ला'** यांसारखे हेल लावणे.

- **लिंग आणि वचन नियम:**

  अनेकदा लिंगभेद किंवा वचनाचे नियम महाराष्ट्रातील मानक मराठीपेक्षा थोडे शिथिल किंवा वेगळे आढळतात.

- **लिपी:**

  तंजावुर मराठी बोलण्यासाठी मराठी वापरली जात असली, तरी ऐतिहासिक ग्रंथ **देवनागरी** आणि **मोडी लिपीत** लिहिलेले आहेत. स्थानिक व्यवहारात काही वेळा ही भाषा **तमिळ लिपीत** देखील लिहिली जाते.

३. शब्दसंग्रह (काही प्रातिनिधिक उदाहरणे)

तंजावुर मराठीत जुनी मराठी, तमिळ आणि स्थानिक लहेजा यांचा सुंदर मिलाफ दिसून येतो:

तंजावुर मराठी शब्द	प्रमाण मराठीतील अर्थ	भाषा / संदर्भ
येन्न पा?	काय हो? / काय चाललेय?	तमिळ प्रभाव (येन्न = काय)
खाल्लो	जेवलो / खाल्ले	जुना मराठी उच्चार
गेलोतो	गेलो होतो	१७ व्या शतकातील रूप
सांबाद	आमटी / सांबार	स्थानिक अन्नपदार्थ
आक्का	मोठी बहीण	तमिळ प्रभाव
सांगताये	सांगतो / सांगत आहे	बोलीतील क्रियापद

४. सांस्कृतिक आणि साहित्यिक योगदान

तंजावुर मराठी केवळ संवादाची भाषा राहिली नाही, तर तिने दाक्षिणात्य आणि महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा अप्रतिम मिलाफ घडवून आणला:

- **तंजावुर यक्षगान आणि नाट्य:**

  तंजावरच्या मराठा राजांनी **मराठी यक्षगान**, **नाटके** आणि **गीतप्रबंध** यांची रचना केली. ही नाटके मराठीत असूनही ती कर्नाटक संगीताच्या रागांमध्ये गायली जात असत.

- **दक्षिण भारतीय शास्त्रीय संगीत (कर्नाटक संगीत):**

  तंजावरच्या मराठी राज्यकर्त्यांनी कर्नाटक संगीताला प्रचंड आश्रय दिला. संत त्यागराज, मुथुस्वामी दीक्षितर यांच्या काळात मराठी राजांनी संगीताचा मोठा विकास केला.

- **खाद्यसंस्कृती:**

  आज संपूर्ण दक्षिण भारतात प्रसिद्ध असलेले 'सांबार' या पदार्थाचा शोध तंजावरच्या मराठा स्वयंपाकघरात (छत्रपती संभाजी महाराजांच्या नावाने) लागला, अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. तंजावुर मराठी भाषिकांनी स्वतःची वेगळी पाककला जपली आहे.

५. सद्यस्थिती आणि आव्हाने

- **भौगोलिक विस्तार:**

  आज ही बोली मुख्यत्वे तंजावुर, तिरुचिरापल्ली (त्रिची), मदुराई, चेन्नई आणि बंगळुरूमध्ये स्थायिक असलेल्या तंजावुर मराठी कुटुंबांमध्ये बोलली जाते.

- **लोप पावण्याचा धोका:**

  तरुण पिढी तमिळ, इंग्रजी किंवा हिंदी भाषेकडे वळल्यामुळे आणि महाराष्ट्राशी संपर्क कमी झाल्यामुळे ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस घटत आहे.

- **जतन करण्याचे प्रयत्न:**

  तंजावुर येथील 'मराठी मंडळ' आणि विविध संस्था मोडी लिपी, तंजावुर मराठी साहित्य आणि या बोलीचे जतन करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करत आहेत.

समारोप

तंजावुर मराठी ही केवळ एक बोली नसून, तो **महाराष्ट्राच्या छत्रपती शिवरायांच्या काळातील वैभवशाली इतिहासाचा आणि दाक्षिणात्य भूमीत फुललेल्या मराठी संस्कृतीचा जिवंत दस्तऐवज** आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कालेलकर ना.गो. , ‘भाषा आणि संस्कृती’, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई

२. कुलकर्णी कृ.पा. , ‘मराठी भाषा : उद्गम आणि विकास’, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

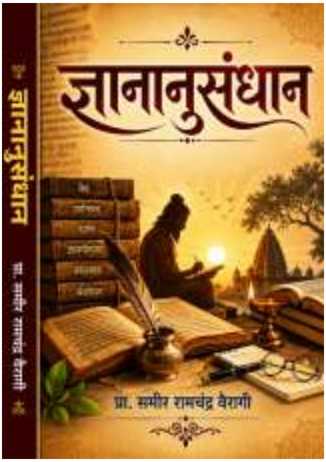
३. ‘मराठीच्या प्रमुख बोली’ लेख, मालशे स. ग. , भाषाविज्ञान परिचय, सं. मालशे स. ग. आणि इतर.

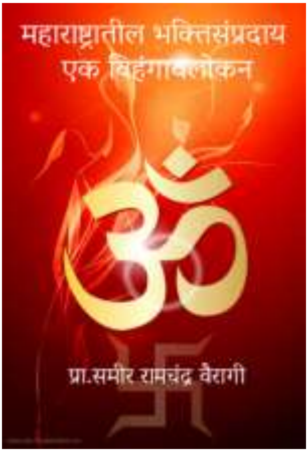
४. देशपांडे सोनाली, ‘भाषा, समाज आणि संस्कृती’, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर.

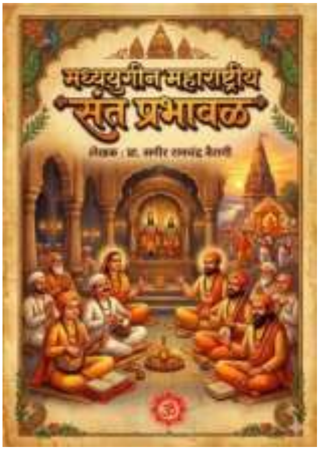
५. ‘भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण – महाराष्ट्र’, सं.जाखडे अरुण, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

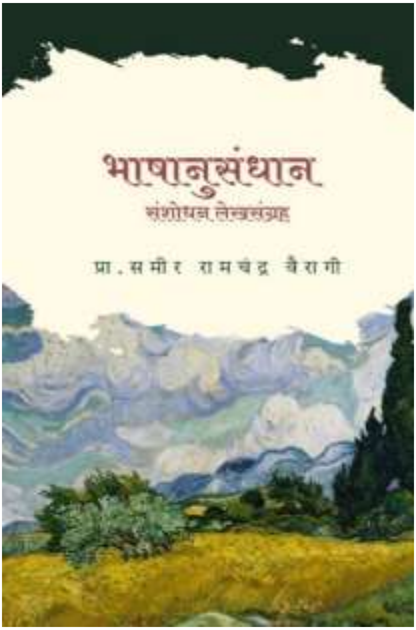
प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी यांची

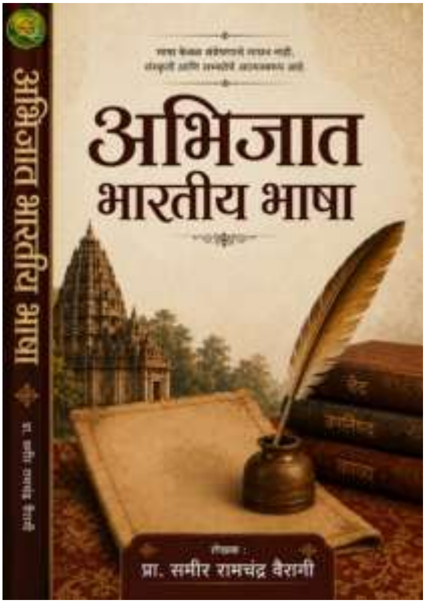
ई साहित्यवरील या पूर्वीची पुस्तके

लेखक परिचय

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

नाव	:	प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी
व्यवसाय	:	सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख (मराठी), राजपत्रित अधिकारी (म.शि.से.), गट –अ, महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसुफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी(पूर्व), मुंबई – ६०.
शिक्षण	:	एम.ए., बी.एड., एम.फिल., नेट (जेआरएफ), सेट,
इतर शैक्षणिक अर्हता	:	वृत्तपत्रपदविका, भगवद्गीता पदविका, मोडी लिपी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, भारतीय ज्ञान परंपरा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम